

*K*elet-Európa *T*anulmányok

X. szám

Magyar Tudományos Akadémia
KRTK Világgazdasági Intézet

**Eurázsia a 21. században –
a külkereskedelem tükrében**

2014

Világgazdasági Intézet,
Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Magyar Tudományos Akadémia

EURÁZSIA A 21. SZÁZADBAN – A KÜLKERESKEDELEM TÜKRÉBEN

Szerkesztette

Ludvig Zsuzsa és Deák András

Budapest, 2014

A kötet az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA)
„Oroszország, mint politikai-gazdasági erőcentrum
a XXI. század eleji eurázsiai térben” (K-105914) című projekt
keretében készült.

Szerkesztette:

Ludvig Zsuzsa és Deák András

Borító terv: Székely-Doby András

A táblázatok összeállításánál segédkeztek: Bogányi Alexandra és Koltai
Bernadett

© Világgazdasági Intézet, Budapest 2014

ISBN 978-615-5447-53-2

ISSN 1789-0829

MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont

Világgazdasági Intézet

H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.

tel. +36-1/309-2643; fax +36-1/309-2624

email: vgi.titkarsag@krtk.mta.hu;

www.vki.hu

Tördelés és nyomdai munkák:

Globál Kft.

global@globalreklam.hu

tel. +36 1 236 0836

A Kelet Európai Tanulmányok jelen kötete egyfajta jubileumi kötetnek készült, hiszen a sorozat 10. darabját tartja kezében az olvasó. A 10. kötet sok éves elmélyült kutatómunka és kutatóásszervezési tevékenység szép eredményeként jött létre. Ennek a munkának a lelke, fő szervezője Ludvig Zsuzsa kolléganőnk volt. Sajnos, ő már nem tudja ezt a munkát tovább folytatni, mert hosszan tartó betegség után a kötet megjelenése előtti hetekben elhunyt.

Ezzel a könyvvel is szeretnénk méltó emléket állítani Zsuzsa kiemelkedő kutatói és kutatóásszervezői munkásságának. Emlékét kegyelettel megőrizzük. A munkája gyümölcseként felhalmozódott tudást és ismeretanyagot az általa szerkesztett kötetek és az olvasók őrzik és adják tovább!

Szanyi Miklós
tudományos igazgató
MTA KTRTK Világgazdasági Intézet

TARTALOMJEGYZÉK

AZ OLVASÓHOZ!	7
A POSZT-SZOVJET TÉRSÉG A MULTIPOLARIZÁLÓDÓ NEMZETKÖZI RENDSZERBEN <i>Simai Mihály:</i>	11
AZ INTERDEPEDENCIA FOGSÁGÁBAN – AZ EU-OROSZ KAPCSOLATOK ÉS KÜLKERESKEDELEM <i>Deák András:</i>	29
AZ OROSZ-KÍNAI RELÁCIÓ FEJLŐDÉSE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KERESKEDELMI KAPCSOLATOKRA <i>Szunomár Ágnes:</i>	51
KÖZÉP-ÁZSIAI KÖZTÁRSASÁGOK AZ EURÁZSIAI NAGYHATALMI TÉRBE – A KÜLKERESKEDELMI ADATOK TÜKRÉBEN <i>Gyene Pál:</i>	65
EURÁZSIAI PARTNEREK – OROSZ-TÖRÖK POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI KAPCSOLATOK A 21. SZÁZADBAN <i>Szigetvári Tamás:</i>	96

AZ OLVASÓHOZ!

A Kelet-Európa Tanulmányok 10. számát tartja kezében az Olvasó. Ez a kötet túllép a korábbiakban jellemzően megjelenő földrajzi kereteken, és a teljes eurázsiai térségben vizsgálódik. Fő célja annak elemzése, hogy a posztszovjet térség országaira milyen gazdasági és politikai erőközpontok hatnak, gyakorolnak vonzást. A posztszovjet térséget általában három csoportra szokás osztani: a vizsgálatunk egyik vonzásközpontját jelentő Oroszországon kívüli három európai országra (Belarusz, Moldova, Ukrajna), a ma már Európához sorolt három dél-kaukázusi országra (Azerbajdzsán, Grúzia, Örményország), valamint a közép-ázsiai országcsoporthoz (kazahsztán, kirgizisztán, tádzsikisztán, türkménisztán, üzbegisztán). Így vizsgálatunk középpontjában egy posztszovjet országokat összefogó, vámunióra törekvő Oroszország, illetve a hat másik európai posztszovjet országot (Ukrajna, Moldova, Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán és Belorusszia) célzó, Keleti Partnerség néven ismert program kezdeményezője, az Európai Unió térségbeli politikája áll. Valamint ezen kívül vizsgáljuk még két dinamikusan fejlődő ázsiai országot, a világgazdasági erőviszonyokat átrendező Kína, és az egyre nagyobb regionális befolyással rendelkező Törökország, mint regionális központok szerepét. Kitérünk a legfontosabb politikai, társadalmi és kulturális dimenziókra is. A kötet nem foglalkozik külön az Amerikai Egyesült Államok és Irán szerepével, bár a szerzők tisztában vannak azzal, hogy ez a két ország is jelentős hatást gyakorol az elemzett posztszovjet térségre. Azonban ott, ahol ezek befolyása különösen lényeges, természetesen róluk is szó esik. Így például a legfrissebb ukrán események, vagy Közép-Ázsia esetében.

A 2013-2015 között zajló kutatásunk az OTKA által finanszírozott „Oroszország, mint politikai-gazdasági erőcentrum a XXI. század eleji eurázsiai térben – vonzáskörzet, versenytársak, valamint az európai és magyarországi következmények” című projekt keretén belül folytak, elsősorban a gazdasági kérdésekre, azon belül is a külkereskedelemre koncentrálva. A kutatás további részében lesz szó a külföldi tőkeberuházásokról, a posztszovjet országokban különös jelentőséggel bíró

energetikai kérdésekről, a migrációs folyamatokról, és ezek gazdasági hatásairól.

Bár a posztszovjet országokat alapvetően három országcsoportra bontva vizsgáljuk, azonban a kutatások során egyre inkább körvonalozódik, hogy ezen csoportok korántsem homogének: az egyes országcsoportokba tartozó országokra a fentebb említett négy vonzásközpont (Oroszország, Európai Unió, Kína, Törökország) más és más, néhol különösen erős vonzást gyakorol.

A kötetet bevezető, Simai Mihály által írt tanulmány a posztszovjet országokat a teljes eurázsiai térbe helyezve vizsgálja. Átfogó tanulmánya mély elemzést nyújt elsőként Oroszország megváltozott, de továbbra is igen jelentékeny – elsősorban katonai erejére, illetve gazdag nyersanyagkincseire támaszkodó – szerepéről. Bemutatja a posztszovjet térség egyre kevésbé egységes jellegét.

A következő tanulmány, a Deák András által készített elemzés szűkebb térségünkre, Európára koncentrál, elsősorban az Európai Unió, Oroszország és a többi posztszovjet gazdaság közötti kapcsolatrendszerre. Kiemelt kérdéskörként kezeli az EU-orosz viszonyrendszert, valamint foglalkozik a hat európai posztszovjet országgal, az azok fölötti befolyásért folyó versengésre, melynek konkrét megnyilvánulásai az uniós Keleti Partnerség és az orosz kezdeményezésű Vámunió.

Ezt követően kerül sor Szunomár Ágnes elemzésére, a kínai-orosz politikai és gazdasági kapcsolatrendszer bemutatására, majd ezután következik – a kötet többi tanulmányához hasonlóan – a két ország közötti külkereskedelem vizsgálata. A tanulmány érinti Kína néhány európai posztszovjet országban növekvő gazdasági befolyását, és az ezen országokkal zajló külkereskedelmi folyamatokat.

Nyilvánvalóak Kína határozott gazdasági törekvései a közép-ázsiai térségben, de ezekről a kérdésekről egy külön tanulmányban esik szó. Gyene Pál alapos részletességgel elemzi a közép-ázsiai országokban folyó nagyhatalmi harcokat, amelyek elsősorban ezen országok szénhidrogén kincseiért és egyéb értékes nyersanyagaiért zajlanak. A tanulmány külön kitér az ide tartozó öt ország (Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán) legfontosabb külkereskedelmi partnereinek bemutatására.

Szigetvári Tamás írásában a növekvő regionális hatalomra törő Törökország viszonyrendszerét elemzi, Oroszországgal, valamint a többi, elsősorban kulturális-nyelvi rokonsággal bíró posztszovjet országokkal.

Kötetünk mindazokhoz szól, akik érdeklődnek a posztszovjet térség és a benne zajló folyamatok iránt – kutatókhoz, egyéb szakemberekhez, a politikai élet szereplőihöz, tanárokhoz, diákokhoz. Kellemes olvasást kívánunk!

2014. október

Ludvig Zsuzsa
szerkesztő, kutatásvezető

A POSZT-SZOVJET TÉRSÉG A MULTIPOLARIZÁLÓDÓ NEMZETKÖZI RENDSZERBEN

Simai Mihály

A Szovjetunió felbomlása lényegében az utolsó etapja volt a világfejlődésben a hatalmas gyarmatbirodalmak korszaka lezárulásának. Területi kiterjedését tekintve a szovjet állam a cári orosz birodalom örököse volt ezért megszűnése nemcsak annyiban jelentett lényeges változást, hogy véget vetett a bipoláris hatalmi viszonyoknak a világpolitikában. A XX. század során megszűnt birodalmak romjain különböző konfigurációk alakultak ki. Geostratégiai szempontból az eltérésekben fontos szerepe volt az adott birodalmon belüli gazdasági viszonyoknak, hatalmi szervezetnek és szerkezetnek. Sajátos szerepet játszott a földrajzi tényező. A Brit, a Francia, a Német, az Ottomán birodalmak a világ nagy térségein terültek szét, amelyek a gyarmattartóktól távol estek. Területeiken új államok tucatjai alakultak ki, amelyek között lehettek baráti vagy ellenséges szomszédsági viszonyok, de általában nem képviseltek összefüggő térséget. A két kontinentális birodalom, az Osztrák Magyar Monarchia és a cári birodalmat örökölt Szovjetunió megszűnése után olyan kontinentális térségek jöttek létre, amelyek keretében a megszületett új vagy újjászületett államok közötti viszonyok sajátos feltételeket eredményeztek. A függetlenné vált államok közötti viszonyokba öröklődtek a birodalmakon belüli korábbi etnikai, vallási és más feszültségek. Önálló államok közötti külkereskedelemmé váltak a birodalmakon belüli gazdasági kapcsolatok, külföldi befektetésekkel egyes vállalati hálózatok. Az új államhatárok ellenére részben fennmaradt, de jövőjét tekintve bizonytalanná vált a korábbi fejlődés során kialakult, sok tekintetben racionális, és a gazdasági fejlődés szempontjából fontos birodalmon belüli munkamegosztás. Az Osztrák Magyar Monarchia utódállamainak helyzetét az első világháború utáni évtizedekben sokszor és sokan elemezték. Magyarországgal összefüggésben általában Trianont teszik felelőssé a tragikus következményekért. Az okok és következmények azonban a kor egész világpolitikai és világ gazdasági szerkezeti rendszerében gyökereznek.

A Szovjetunió romjain létrejött ún. poszt-szovjet térség globális geostratégiai jelentőségének és a változások hatásának átfogó, komplex tudományos elemzésére az elmúlt két évtizedben történeke ugyan

erőfeszítések, de még sok érdemi munkára lenne szükség pl. annak megvilágítására, hogy mi maradt fenn a szovjet rendszer által kialakított munkamegosztásból, mennyire maradtak integráltak a létrejött nemzeti piacok, az államok között létrejött új viszonyok miként hatnak a világpolitikára, a világgazdaságra, hogyan formálják át az európai és ázsiai térséget és az egyes államok keretében kifejlődött új érdekviszonyok milyen tartós változásokat eredményeznek? E tanulmány keretében sem vállalkozhattunk a fenti problémák átfogó elemzésére.

Tanulmányom, (az OTKA program keretében) arra a kérdésre keres választ, hogy a világpolitika és a világgazdaság nagyobb térségei közül az a képződmény, amelyet a szakirodalom „poszt-szovjet” térségnek nevez milyen mértékben vált részévé a XXI. század multilaterális intézményrendszerének és milyen szerepet tölthet be a multi-polarizálódó nemzetközi világban? A válaszhoz mindenekelőtt tisztázni kell néhány igen fontos fogalmi és tartalmi kérdést.

1. Mennyiben tekinthető a Szovjetunió felbomlását követő több, mint két évtized után a „poszt-szovjet” fogalomkör meghatározónak vagy akárcsak értelmezhetőnek politikai, gazdasági, geopolitikai vagy geoökonómiai szemszögből?
2. Milyen jellemezhetőek a Szovjetunió utódállamai alapvető politikai és gazdaságstratégiai irányultságukat tekintve a nemzetközi rendszerben a XXI. század jelenlegi szakaszában?
3. Mi a legfontosabb a nemzetközi gazdasági együttműködési rendszerek közül az adott utódállamok szemszögből?
4. Milyen mértékben észlelhető vagy értékelhető az utódállamok szerepe a nemzetközi rendszerekben?

1) „POSZT-SZOVJET TÉRSÉG” VAGY „ÚJ EURÁZSIAI RÉGIÓ”?

A poszt szovjet térség fogalmának alkalmazását a XXI. század jelenlegi szakaszában, csaknem negyedszázaddal a Szovjetunió megszűnése után sokan helytelenítik a keretébe tartozó államokban is. Megfelelőbbnek tartják a „közép-Eurázsia” fogalom használatát.

E fogalommal azt is jelezni kívánják, hogy egy új eurázsiai ideológia van születőben. Ez már nem a szovjet múltból indul ki, hanem a világrendben központi jelentőségűvé váló Eurázsia szuperkontinensből, amelynek nem része az USA-t is magában foglaló „euroatlanti” térség, fontos szereplője azonban közép-Eurázsia. Politikai szempontból egyébként néhány fontos ok miatt elemezhető még sajátos régióként a poszt-szovjet térség. Először: soha nem bomlott fel az eddigiekben

egyetlen olyan hatalmas képződmény sem, mint a Szovjetunió, amelyben olyan mértékű azonos politikai intézményrendszer és centralizált hatalmi szervezet működött volna és számos közös vonás maradt fenn a kialakult államok társadalmi és gazdasági intézményrendszerében. A nemzetközi viszonyok jövője szemszögéből is lényeges kérdés, hogy mindez miképp befolyásolja az államok belső fejlődését és kapcsolatait? Másodszor: a kialakított új intézményi rendszer jövője tekintetében lényeges a válasz arra, hogy milyen mértékben maradtak fenn a szovjet rendszerben is bizonyos fokig jelentkező centrifugális és centripetális tényezők? Harmadszor: a térség alapvető fontosságú csatatérre vált a világ vezető hatalmai közötti stratégiai befolyásért folytatott küzdelmekben. Oroszország világpolitikai helyzetét és jövőjét sem lehet pl. érdemben elemezni a poszt-szovjet térség figyelmen kívül hagyásával. Negyedszer: a Huntington által a „civilizációk csatája”-ként jellemzett globális folyamatban a térség növekvő fontosságú az iszlám és a Nyugat közti ideológiai-politikai versengésben. Lényeges okok természetesen a térség hagyományos „belső” etnikai-politikai, hatalmi konfliktusai is, amelyek időről-időre fegyveres harcokká szélesednek. A nemzetközi hatalmi összeütközések globális és eurázsiai vonatkozásai és sajátosságai, és az ezek háttérében a nyersanyagforrásokért és a piacokért folytatott küzdelem sem elhanyagolható problémák a poszt-szovjet térség kutatásának indokai között. A választ arra a kérdésre, hogy miképpen változnak a térséggel kapcsolatos érdekviszonyok, intézményi keretek, a térség államai közötti szerződéses és informális bilaterális kapcsolatok, valamint a globális nemzetközi szervezeteken keresztülli együttműködés feltételei, a fenti tényezők jelentős mértékben meghatározzák.

2) A POSZT-SZOVJET TÉRSÉG AZ ÁTALAKULÓ VILÁGPOLITIKÁBAN

A poszt-szovjet térség jelentőségét, szerepét és problematikáját a nemzetközi rendszerben több dimenzióban lehet elemezni. A nemzetközi viszonyok szemszögéből elsőrendű fontosságú a politikai dimenzió, amely a gazdasági kapcsolatrendszert is befolyásolja.

Ebben az összefüggésben a térség legfőbb sajátossága a Szovjetunió hivatalos utódállamának, Oroszországnak a különleges szerepe. Az Orosz Föderáció a térséget továbbra is alapvető fontosságú érdekerületének tekinti. Törekvéseiben is igyekszik a térségen belüli befolyását fenntartani és lehetőségei szerint erősíteni. Ezirányú törekvéseinek alapvető fontosságú nemzetközi ellenzője és korlátja, a Szovjetunió fő hidegháborús ellenfele, az USA. A nemzetközi politikai, gazdasági és

szervezeti rendszerben ez a tény továbbra is döntő fontosságot ad az orosz-amerikai viszonynak, amelynek gazdasági, politikai és katonai jelentősége messze túlmegy a két állam közvetlen érdekkörén. A világ fő hatalmi központjai közül elsőként és legtudatosabban a hidegháború győzteseként deklarált globális hatalom, az Egyesült Államok fogalmazta meg a poszt-szovjet térséggel összefüggő stratégiai céljait és igyekezett kialakítani ehhez a legfőbb eszközöket is. Az alábbiakban felsorolt célkitűzések nem kerültek a hivatalos amerikai külpolitika dokumentumai közé. Az USA és az észak-atlanti térség különböző félhivatalos tanácskozásai, valamint politikai vezetők és kutatóintézetek dokumentumai alapján egyértelműen összesíthetők a főbb általános törekvések és politikai célok:

- biztosítani, hogy az USA és szövetségesei számára elérhetőek legyenek a poszt-szovjet térség hatalmas energia és nyersanyagforrásai, amelyek a globális tartalékok számottevő hányadát képezik;
- megakadályozni, hogy a térség a dzsihadista terrorizmus vadászterülete legyen. Ennek során a katonai erőt és olyan politikai és szociális intézkedéseket, amelyek megakadályozzák hatalomra kerülésüket, alkalmazni;
- fenntartani a regionális stabilitást és megfelelően kezelni a térség válsággócait;
- „megfelelően” kezelni, vagyis korlátozni a növekvő erejű, befolyású Kínai Népköztársaság törekvéseinek érvényesítését;
- „megfelelő” keretek közé szorítani a növekvő ambíciókkal rendelkező regionális és potenciálisan veszélyes hatalmi központokat, pl. Törökországot és Iránt;
- előmozdítani a poszt-szovjet térség államai, mindenekelőtt Oroszország belső rendszerének demokratizálódását. Megakadályozni, hogy az Orosz Föderáció hatalmi törekvéseit a volt szovjet köztársaságok belügyeibe történő beavatkozással érvényesíteni tudja és bármilyen formában megkísérelje hatalmi pozícióinak helyreállítását az adott országokban, ugyanakkor együttműködni Oroszországgal olyan területeken, ahol az amerikai, az EU-s és orosz érdekek egybeesnek. (Az amerikai külügyminisztérium 2007-2012 közti időszakra kidolgozott stratégiai terve Oroszországnak „szomszédaival kapcsolatos agresszív politikáját” az amerikai külpolitika egyik alapvető kihívásának tekintette.)

A nyugati államok többségének célkitűzései, különösen a hagyományos oroszellenes politikai körök Oroszország jelentős meggyengülésére számítva szinte biztosnak tekintették, hogy nemcsak Oroszországban,

hanem az egész poszt szovjet térségben az átmenet valamilyen elfogadható piaci modellt eredményez. A birodalmi eszmék feladása, a hagyományos centralizált hatalmi modell leépülése és a civil társadalom horizontális integrálódása révén Oroszország fokozatosan átalakul majd a Nyugat számára elfogadható, lényegében alárendelt helyzetben működő képződménnyé. Ezt kívánta előmozdítani az a propaganda is, amely a nyugati hatalmak hidegháborús győzelmét hirdetve megalázta a történelmi Oroszországot, az orosz civilizációt is.

Az orosz társadalomban folyó „új identitás keresés” nyomán az ország külpolitikájában kezdetben olyan törekvések fogalmazódtak meg, hogy az USA egyenrangú partnereként vegyen részt a hidegháború után létrejött nemzetközi rendszerben és partnerei fogadják el különlegesen fontos szerepét a poszt-szovjet térségben. Az orosz vezetők közül sokan azt remélték, hogy a Nyugat mindehhez anyagi támogatást is nyújt. Hamarosan kiderült azonban, hogy mindkét részről sokkal inkább illúziók voltak a kezdeti elképzelések, mint realitások.

A helyzet egyenes következménye volt az „Oroszország, mint eurázsiai hatalom” koncepciójának megjelenése az orosz értelmiség és növekvő mértékben a vezető politikai elit körében, és annak deklarálása, hogy a Független Államok Közössége Oroszország alapvető érdekeihez kapcsolódó térség. Ezek a gondolatok részben már megfogalmazódtak az 1993-ban kidolgozott új Orosz Katonai Doktrínában és az Orosz Föderáció akkori Külpolitikai koncepciójában is.

Ez a volt szovjet térséget olyannak tekintette, amelyben Oroszországnak „különleges kötelezettségei” vannak. Ez a Primakov külügyminiszersége idején megfogalmazott és többször átdolgozott dokumentum főbb koncepciója 2000-ig változatlanul érvényben maradt. A későbbiek során Putyin külpolitikai tanácsadói olyan eurázsiai rend kialakítását javasolták, amelyben a felelősség megoszlik a kibővített Európai Unió és Oroszország között. Az EU uralkodó erő Nyugaton, Oroszország pedig az eurázsiai térségben. Tény ugyanakkor az, hogy az oroszországi külpolitikai vitákban az Eurázsia koncepció nem valamiféle misztikus érdekerület, amelyet Oroszországhoz civilizációs hagyományok kötnek. Nem is gondolnak valamiféle Eurázsiai Unióra, mint a Szovjetunió utódjára. A térség inkább az orosz érdekeket érvényesítő geopolitikai célokkal kapcsolatban került előtérbe.

Az orosz-amerikai viszony fontossága a két országgal és a poszt-szovjet térséggel kapcsolatban kisugárzódik az egész nemzetközi rendszerre. Különlegesen fontos kérdés az orosz-amerikai viszony az európai térségben a volt szovjet csatlós államok és a regionális szervezetek, az Európai Unió és az EBESZ számára. Az USA általános geostratégiai törekvései lényegében meghatározzák az euro-atlanti közös biztonsági

célok kereteit. Az Unió függőségét az orosz olajtól és földgáztól az Egyesült Államok nemcsak gazdasági, hanem biztonsági érdekei szempontjából is kezeli, és igyekszik ellenőrzése alatt tartani, illetve korlátozni. Végső soron nem hagyhatja figyelmen kívül azt a tényt, hogy az EU fontos államainak a poszt-szovjet térségben mindig is voltak önálló érdekei és céljai is. Az EU önálló politikai és gazdasági eszköztárában lényeges szerepet szánt a 2009-ben létrehozott un. keleti partnerségi politikának. Az EU ezt azért kezdeményezte, hogy kiterjessze politikai és gazdasági kapcsolatait Örményországgal, az Azeri köztársasággal, Belarusszal, Grúziával, Moldovával és Ukrajnával anélkül, hogy felajánlja az adott államok számára az EU tagságot. Ukrajnával kapcsolatban az EU stratégiai koncepciója ennél tovább ment. Ennek alapján a Janukovics-kormánnyal megkezdte a társulási szerződés és a szabadkereskedelmi megállapodásra vonatkozó tárgyalásokat anélkül, hogy figyelembe vették volna ennek Oroszországgal kapcsolatos geopolitikai következményeit. Ez az egyik döntő oka volt a több éve tartó és nemzetközi konfliktussá szélesedett válság kirobbanásának.

Az Ukrajnával kapcsolatos események is bizonyították azonban, hogy az EU tagjai között is jelentős különbségek vannak a poszt-szovjet térséggel, mindenekelőtt Oroszországgal kapcsolatos politikáikban. Ez a jövőben is nehezíteni fogja az EU egységes fellépését Oroszországgal kapcsolatban, és az atlanti térség jövőjének is fontos témája marad. Finnország pl. hagyományosan jó gazdasági és politikai kapcsolatokat tart fenn Oroszországgal. Különösen nagy jelentőségűek az orosz–német gazdasági kapcsolatok, amelyek ugyancsak hosszú múltra tekintenek vissza. Németország politikai színezetétől függetlenül, és annak ellenére, hogy a XX. században két világháborúban is ellenfele volt, döntő szerepet játszott a cári Oroszország és a Szovjetunió gazdaságának modernizálásában. Anglia és a cári birodalom érdekei viszont évszázadok óta ütköztek és ezeket a brit-szovjet viszony nemcsak „örökölte” hanem tovább erősítette annak ellenére, hogy a szigetország mindkét világháborúban Oroszország szövetségese volt. Az EU tagállamai között különösen lényeges probléma a balti államok viszonya Oroszországhoz, amelyek a Szovjetunió keretében léteztek. Ezek az államok geostratégiai szemszögből már nem a poszt-szovjet térség részei. Nemzetközi kapcsolataik azonban továbbra sem elhanyagolhatók a többi poszt-szovjet állammal.

Lényeges szereplő a poszt-szovjet térségben a Kínai Népköztársaság is. A kínai érdekek és a politikai lépések a poszt-szovjet térséggel kapcsolatban bizonyos tekintetben hasonlóak az EU érdekeihez és politikájához. Érdekeltek pl. annak biztosításában, hogy a térség államai megőrizzék önállóságukat és Oroszország ne tudjon új birodalmat

kiépíteni. Ugyanakkor jó viszonyt kívánnak fenntartani Oroszországgal és a térség számára fontos államaival is. Kína deklaráltan semleges kíván maradni az orosz-amerikai viszonyban, a gyakorlatban azonban egyre több közös érdek viszi közelebb Oroszországhoz, mindenekelőtt az USA ázsiai hatalmi törekvéseivel és politikájával szemben. A kínai „szomszédságpolitikában” különlegesen fontosak a közép-ázsiai köztársaságok. Ennek mindenekelőtt jelentős gazdasági okai vannak, hiszen e köztársaságok nyersanyag készletei már ma is fontos források számára. Fontosak a piacok és a tranzit lehetőségek is. Politikai szempontból lényeges Kína számára az is hogy a közép-ázsiai köztársaságokból ne terjedjen az iszlám befolyás a Népköztársaság nyugati, iszlám lakosságú részébe.

A kínai érdekek és a Népköztársaság politikája azonban csak az egyik szegmensét alkotják a volt szovjet térség keretében folyó geostratégiai versenynek. Oroszország természetesen igyekszik megőrizni különleges pozícióit, ami gazdasági erejére és befolyására, kulturális és nyelvi kötelékekre és a szovjet időkben kiépült intézményi, személyes és családi kapcsolatokra is épül. Igyekszik megakadályozni azt is, hogy más vezető hatalmak túlságosan nagymértékben növeljék befolyásukat. A térség új államainak többségében a politikai döntéshozók különböző mértékben ugyan, de maguk is érdekelték ebben. Az orosz politikának e térségben a Nyugattal szemben Kína fontos partnere, de veszélyes versenytársa is. Valószínű azonban, hogy az USA, az EU államai és a NATO erőfeszítései nemcsak fennmaradnak, hanem növekedni is fognak befolyásuk erősítésére a közép-ázsiai térségben a következő évtizedben. A térség államainak hatalmas olaj és földgáz tartalékai és különböző egyéb természeti kincsei mellett lényeges ösztönzők számukra a hatalmi-stratégiai tényezők. Törekvéseiket hatalmas anyagi és technikai bázis támasztja alá, amelyekre a térség államainak különösen nagy szüksége van. A közép-ázsiai politikai és gazdasági befolyásért folytatott regionális csatározásokban, főként a fekete-tengeri és a kaszpi-tengeri térségben nem elhanyagolható szereplők Törökország és Irán sem.

A fentiekből is következik, hogy a nemzetközi hatalmi rendszerben és az együttműködés nemzetközi hálózataiban a poszt-szovjet térség nem, mint egységes, új vagy potenciálisan fontossá váló hatalmi központ játszik szerepet, hanem elsősorban mint sajátos geostratégiai régió, amelyik az egyes államok specifikus érdekei, lehetőségei, hagyományos és új konfliktusai miatt a multipolarizálódó világpolitika egyik lényeges konfliktusgóca marad.

Miképpen lehet a multipolarizálódó világban „elhelyezni” a különböző erejű, fejlettségi szintű, és a konkrét érdekviszonyok szemszögéből is

sokrétű poszt szovjet térséget? A hidegháború éveit jellemző bipoláris hatalmi struktúrában a szovjet blokk volt az egyik hatalmi központ, és ennek keretében a Szovjetunió ereje és befolyása nem kis mértékben a moszkvai központnak alárendelt hatalmas térség emberanyagára, anyagi és szellemi kapacitására, óriási területének természeti kincseire és geostratégiai előnyeire épült. A Szovjetunió megszűnése nyomán e tényezők jó részét Oroszország nem örökölte. Az 1990-es években létrejött világrend struktúrájában, amelyet az USA hegemoniája alakított ki, Oroszországnak, mint a második legjelentősebb nukleáris hatalomnak volt jelentős szerepe. A rendszerben azonban a XXI. században, és különösen a 2007-10 közötti Nagy Válságot követően sajátos viszonyok vannak kialakulóban. A következő két-három évtized során a hatalmi változások a világgazdaságban négy, a globális rendszerben versengő és együttműködő, jelentős tudományos és technikai, termelési, kereskedelmi és pénzügyi, valamint transznacionális vállalati koncentráció kialakulását vetítik előre: az észak-amerikai, az európai, a távol-keleti csendes-óceánit és a latin-amerikai. A világgazdaság fejlődését meghatározó demográfiai, gazdasági és társadalmi viszonyok, a fejlődés fenntarthatóságát meghatározó institutionális és ökológiai feltételek alapján az Egyesült Államok mellett Kína, India, Japán, Brazília, Oroszország és Németország lesznek (maradnak) vezető gazdasági hatalmak, akár mint önálló államok, akár mint a regionális integrálódás (pl. az EU) hatalmi központjai. A világtermelés és fogyasztás, a jövedelem- és vagyonkoncentrációk, a kereskedelem és a tőkeáramlások globális földrajza azonban messze nem statikus. A XXI. században számolni kell azzal is, hogy számottevően megnőhet, és a kisebb régiókban meghatározó lehet további 8-10 ország szerepe. Ezek sajátos mini-hegemónok lehetnek az adott térségben. (pl. Kazahsztán Közép Ázsiában) Az átalakuló hatalmi viszonyok feltételei mellett a kisebb államok biztonsági, társadalmi és gazdasági problémái is súlyosabb kérdésekké válhatnak, és új erővel törhetnek felszínre a hagyományos regionális ellentétek és konfrontációk.

A Szovjetunió felbomlása után kialakult államok szerepének átalakulása a világpiacra, illetve a térségen belüli kereskedelembe sokkal kevésbé dinamikus, mint a politikai dimenzióban történő változások. E kérdéskörrel az OTKA program keretében született tanulmányok részletesen foglalkoztak. Itt csak azt tartom szükségesnek hangsúlyozni, hogy a geopolitikai, geoökonómiai és gazdasági szerkezeti adottságok továbbra is lényegesek. Különlegesen fontos globális szerepet játszanak pl. az olaj és földgáz, illetve általában a nyersanyag exportőrök, különösen Oroszország, Kazahsztán és Azerbajdzsán. A térségen belüli kapcsolatrendszer szemszögéből fontos a tőke és készáru exportőrök

és importőrök szerinti csoportosítás, ami Oroszország, Ukrajna és Belarusz fontosságát emeli ki. A kapcsolatrendszer jövője tekintetében különös figyelmet célszerű fordítani a térségen belüli vállalati transznacionalizálódás folyamataira és egy sajátos vállalati munkamegosztás jelentőségére.

3) A POSZT-SZOVJET TÉRSÉG A TÖBBPÓLUSÚVÁ FEJLŐDŐ VILÁGRENDEN

A poszt-szovjet térség államainak részvételét a globális multipoláris hatalmi és világgazdasági rendszerben nem a statikus hatalmi viszonyok, vagyis nem a „status quo” alapján, hanem a változó, átalakuló struktúrában célszerű elemezni. Többé-kevésbé egyértelmű, hogy szerepük az európai és az ázsiai, távol-keleti térséghez, e térségek együttműködő és versengő hatalmi-gazdasági és szervezeti viszonyaihoz kapcsolódik.

Úgy tűnik, hogy Oroszország a többpólusúvá váló világot hosszú távon is alkalmasnak tartja érdekeinek érvényesítésére. Ebben a világban, legalábbis részben csökkenteni lehet az amerikai globális hegemoniát, illetve ennek bizonyos következményeit. Jobb feltételek mellett lehet kapcsolatokat építeni olyan országokkal, amelyek érdekei hasonlóak. Oroszország számára sajátos választási lehetőség adódik tartós és ideiglenes szövetségekre. Ebben Oroszország felhasználhatja hatalmas nyersanyagkincseit és hadiiparának fejlettségét. Ezek természetesen nem jelentenek olyan gazdasági erőt, ami globális méretekben versenyképessé tenné, alkalmasak viszont globális szerepének növelésére a XXI. század viszonyai mellett, és jelentős játékkeret biztosítanak számára.

Az USA katonai szempontból még hosszú ideig megőrizheti vezető helyét, viszonylagos előnyei azonban gyengülnek. Oroszország egyrészt saját pozícióinak erősítésével, másrészt a rendszer más, növekvő szerepre törekvő hatalmaival együttműködve igyekszik a helyzetét erősíteni. Célkitűzésének lényege, hogy a kialakuló hatalmi struktúra egyik döntő központja legyen, az orosz külpolitikai doktrínákban és az ország külpolitikájának gyakorlati lépéseiben meghatározó jelentőségűvé vált. Ennek alapján igyekezett viszonyát alakítani a NATO-val, az EU-val és a különböző globális nemzetközi szervezetekkel. Kapcsolatai a nemzetközi politikai és gazdasági intézményrendszerben növekvő szerepet játszó „multipoláris” partnerekkel, pl. Kínával, Indiával döntő mértékben a rendszer átalakítását célzó közös érdekekre épülnek. Az Egyesült Államoknak, mint globális veszélyforrásnak a képzete, valamint az Egyesült Államokból jövő bírálatok a két ország belpolitikájával szemben, a demokratizálás követelésével, egyébként közelebb hozta Kínát

és Oroszországot az elmúlt évek során. Ezzel összefüggésben sok amerikai elemző az USA számára legjelentősebb stratégiai veszélyt a következő évtizedekben az orosz-kínai szövetség létrejöttében látja, amely egyre inkább kész ténynek tekinthető. Kína nemcsak fontos energiaszállítóként kezeli Oroszországot, hanem stratégiai háterszágának és fegyverszállítójának is. Ez nem az évtizedekkel ezelőtti barátság újjáélesztése. A két állam erőviszonyai és globális helyzetük is radikálisan különbözik attól, ami az ötvenes években volt jellemző. Érdekvizonyaik is sokkal komplexebbek, hiszen nemcsak stratégiai szövetségesek, hanem stratégiai versenytársak is. A XXI. század jelenlegi szakaszában azonban inkább a közös stratégiai érdekek szabályozzák kapcsolataikat. Ennek nyomán nem zárható ki egy új, sajátos bipolaritás kialakulása sem az eurázsiai térségben: az USA és az EU egyik pólusban, Oroszország és Kína a másikon. Az orosz-kínai szövetségnek természetesen jelentős katonai következményei is lehetnek. Ezt jelezte az a hatalmas közös hadgyakorlat is, amelyre a közelmúltban került sor. Az Egyesült Államok egyébként már hosszabb ideje fejleszti az észak-koreai és a kínai fegyverkezésre hivatkozva ázsiai és csendes-óceáni stratégiai fegyveres erőt és flottáját. Ezek Oroszország számára is fenyegetést jelenthetnek. Megerősítették az ázsiai térségben folyó stratégiai felderítő tevékenységet is az oroszországi, észak-koreai és kínai fejlemények figyelemmel kísérésére.

Oroszország nemzetközi fellépése és lehetőségei szemszögéből lényeges vétőjoga és szerepe az ENSZ Biztonsági Tanácsában, nukleáris képességei és geostratégiai befolyása a poszt-szovjet térségben. Ez utóbbi tényező ezért is különösen fontos számára. Ugyanakkor a poszt-szovjet térség államainak érdekeltsége abban, hogy egy orosz dominanciájú regionális rendszerben működjön, egyre inkább eródálódik. Növekvő fontosságúvá válnak a hatalmi elitek sajátos önállósuló érdekei és – mint említettük – a különböző külső hatalmak törekvései. A multipolarizálódó rendszerben az államok között új viszonyok alakulnak ki, amelyek meghatározzák a nemzetközi együttműködés intézményi hálózatát is.

A XXI. században az eddigiekben, részben a 2007-10 közötti Nagy Válság politikai és gazdasági következményei, és a hatalmi viszonyokban végbement, illetve feltételezett_ változások nem javítják a nemzetközi rendszer kormányzását és kormányozhatóságának feltételrendszerét. A poszt-szovjet térség különösen sebezhetőnek bizonyult megoldatlan társadalmi és gazdasági problémái, különböző etnikai és vallási feszültségei miatt. Az új helyzetben, a poszt-szovjet térség államai közül legátfogóbb külpolitikai doktrínát az Orosz Föderáció dolgozta ki. A 2013-ban kiadott dokumentum abból indul ki, hogy a világfejlődés

jelenlegi szakaszára a geopolitikai viszonyokban mélyreható változások jellemzőek. A nemzetközi viszonyok átmeneti állapotban vannak a többpólusú fejlődés irányába, a folyamatra a politikai és gazdasági zűrzavar jellemző. Globális és regionális szinten a nemzetközi kapcsolatok egyre komplexebbé és bizonytalanabbá váltak. Ebben a folyamatban a Nyugat képessége a világpolitika és a világgazdaság uralmára csökkenő tendenciájú. A globális hatalom és fejlődési potenciál keletre tolódik, főleg az ázsiai, csendes-óceáni térségbe. Az új globális gazdasági és politikai szereplők kiemelkedése és a nyugati törekvések hagyományos hatalmi pozícióik megtartására erősíti a globális versengést, ami a nemzetközi viszonyok növekvő ingatagságának egyik jele. A nagyméretű háborúk kockázatának csökkenése nyomán az államok közötti katonai egyensúly változik. A támadó potenciál növelésére irányuló erőfeszítések új típusú fegyverek kifejlesztését és telepítését eredményezik és csökkentik a fegyverzetellenőrzés területén kötött nemzetközi szerződések hatékonyságát. A hagyományos katonai szövetségek sem nyújtanak védelmet a jelenlegi nemzetközi veszélyekkel szemben. A válság, annak ellenére, hogy közvetlenül eltérő mértékben és módon érintette pl. a poszt-szovjet térség államait, valamennyi állam számára világosabbá tette, hogy nem érdekeltek a világgazdaság dezintegrálásában, a protekcionizmus erősödésében. Célszerű támogatniuk új, rugalmas globális szabályozási rendszerek kialakítását, különösen a világkereskedelemben és a nemzetközi pénzügyek terén.

Valamennyien érdekeltek a globális együttműködési rendszerek hatékonyabbá tételében, reformjában. A nemzetközi rendszer azonban eleve nem „tiszt lap”, amelyre fel lehetne rajzolni egy új világrend hálózatát. 1945 óta mintegy 6000 különböző típusú és határfokú globális és regionális nemzetközi szervezet jött létre, és ezek hálózata gyakorlatilag átfogja a nemzetközi kapcsolatrendszer valamennyi területét. Számos informális nemzetközi szervezet is alakult. Oroszország mindegyik globális multilaterális szervezetben lényeges szereplő. Aktív résztvevője a kollektív biztonság, a fegyverzet-ellenőrzés, a terrorizmus elleni fellépés, világgazdasági fejlődés, a pénzügyi rendszer jövője és a nemzetközi migráció témáival kapcsolatos vitáknak. Konkrét javaslatai „vérszegényebbek” a nemzetközi környezeti rendszer és a transznacionális vállalati rendszerek működésének problematikájával foglalkozó tanácskozásokon. A poszt-szovjet térség többi államai közül néhányan, geostratégiai fontosságuk miatt tényleges gazdasági súlyukhoz képest nagyobb befolyással rendelkeznek a multilaterális szervezetekben. Ilyenek pl. a balti államok vagy Kazahsztán. A kisebb és kevésbé fejlett volt szovjet köztársaságok többségének aktivitása egyébként nagyobb az olyan szervezetekben, amelyekben hozzájuthatnak új előforrásokhoz,

és lényegesen kisebb a többiben. Vezetőik felszólalásai a globális világkonferenciákon vagy diplomataik megnyilatkozásai az adott szervezetek különböző ülésein rendszerint „globális általánosságokra” korlátozódnak.

Figyelemreméltó, hogy a volt szovjet térség államai a globális szervezetekkel kapcsolatos politikájukban kiemelkedő fontosságúnak tekintik az ENSZ rendszert. Ez részben azzal is kapcsolatos, hogy a térség önállóvá vált államai számára a globális rendszerben az ENSZ tagság lett az első szervezeti lépés. Az ENSZ tagság, a nemzeti himnusz és a nemzeti zászló, a nemzeti határok a szuverenitás fontos szimbólumai voltak a világ e térségében is. (a Szovjetunió, Belarusz és Ukrajna egyébként alapító tagjai voltak a Világszervezetnek. A Szovjetunió helyét az ENSZ-ben, vétőjogát a Biztonsági Tanácsban és szerepét a Világszervezet döntő fontosságú bizottságaiban és intézményeiben Oroszország örökölte). Az ENSZ és szakosított intézményei aktív szerepet játszottak az állami intézményrendszer kialakításában és az átmenetben a diktatórikus szovjet rendszerből a demokratikus alapokon épülő rendszer felé vezető úton. Ugyanakkor a poszt-szovjet térség több területen is mindmáig megoldatlan politikai problémák és konfliktusok tömegét „vitte be” az ENSZ-be. Ez részben összefüggött azzal, hogy az államhatárok döntő mértékben a szovjet politika örökségét hordozták. A határokat rendszerint különböző adminisztratív, politikai-ideológiai megfontolásokból alakították ki. Tudatosan, az „oszd meg és uralkodj” elvből kiindulva vagy más, stratégiai megfontolásokból jelentős „beépített” etnikai, nyelvi, vallási konfliktusok tömege zárult a tizenöt köztársaság keretébe a Szovjetunió felbomlása nyomán. 1991-ben pl. 168 területi-etnikai konfliktust jeleznek a szakemberek a szovjet térségben, amelyek közül 73 Oroszországgal volt kapcsolatos. Az 1989-es népszámlálás szerint Oroszországban 128 etnikai csoport létezett. Az Orosz Föderáció több mint 61.000 kilométeres határának több mint egynegyedét nem ismerték el hivatalosan. A térség államainak ENSZ tagsága ezeket a problémákat és konfliktusokat „nemzetköziesítette”. Az elmúlt közel negyedszázadban a poszt-szovjet térség etnikai viszonyai különböző szeparatista törekvéseket hoztak felszínre, polgárháborúkat, államok közötti fegyveres összecsapásokat eredményeztek. Hegyi-Karabah, Dél-Oszétia, Abházia, Csecsenföld, Transznisztria, Osh és Ingusétia eseményei jelezték a problémák súlyosságát. Ezek között Örményország és az Azeri Köztársaság közti háború, a csecsen háborúk, Oroszország és Grúzia katonai összeütközése, az orosz-ukrán viszály az egész nemzetközi rendszer szempontjából váltak lényeges problémákká és kerültek a Világszervezetben a Biztonsági Tanács napirendjére is.

Az ENSZ keretei között politikai téren a poszt-szovjet térség további közös problémája az emberi jogokkal kapcsolatos. Mint közismert, az ENSZ alapokmányában és különösen az Egyetemes Emberi jogok dokumentumaiban kulcsfontosságú szerepe van a Világszervezetnek az emberi jogok globális biztosításának előmozdításában és védelmében. A Szovjetunió megszűnését követően a nyugati államok az ENSZ emberi jogi szervezetét bízták meg azzal, hogy segítse az államépítésben az emberi jogokra vonatkozó nemzeti törvénykezés és szervezeti rendszer kialakítását és alkotmányos biztosítékainak nemzetközi ellenőrzését. Az ENSZ intézményei és szakértői igen jelentős segítséget nyújtottak a térség valamennyi államában a nemzeti emberi jogi szervezetek kiépítésében és a demokratizálási folyamatban. Vitathatatlan, hogy a lakosság politikai jogait tekintve mindenütt több lehetőséggel rendelkezik, és nagyobb szabadságot élvez, mint a szovjet rendszerben. A fejlődés azonban több országban megtorpant és az emberi jogok szempontjából a helyzet romlott. Az ENSZ egyik fontos feladata lett az elmúlt évtizedben a demokratikus reformok folytatódásának elősegítése, a jogállam keretei fennmaradásának és a demokratikus intézményeknek a védelme. A Világszervezet keretében rendszeresen tanulmányozzák az egyes államokban az emberi jogi viszonyokat és erről jelentést tesznek közzé. A helyzet különösen kedvezőtlen azokban a közép-ázsiai köztársaságokban, ahol a vezetők állandósítani igyekeznek hatalmi pozícióikat, a hadsereg, a rendőrség, a titkosszolgálatok eszközeinek felhasználásával konszolidálják a családi dinasztiák hatalmát. Üzbegisztán és Tadzsisztán nemcsak a térségben, hanem világviszonylatban is a legelnyomóbb államok közé tartoznak, ahol a szabadságjogok nem érvényesülnek, tömegesen börtönzik be a jogokért fellépőket. Az „Arab Tavasz”-hoz hasonló tömegmegmozdulások, pl. a kirgizisztáni „Tulipános forradalom” vagy Szakasvili „Rózsás forradalma” legfeljebb átmeneti javulást hoztak. Az ENSZ a helyzet figyelemmel kísérésén, bírálatán és a nemzetközi közvélemény elé tárásán túlmenően igen keveset tud tenni az ilyen országokban a helyi intézmények gyengeségei miatt.

Az ENSZ keretében a poszt-szovjet térség közép-ázsiai államai közül egyedül Kazahsztán tekinti szerepét és lehetőségeit kiemelkedően fontosnak. A kazah állam Közép-Ázsia vezető regionális hatalmának tekinti magát: egyrészt az Európa és Ázsia közötti kommunikációban betöltött stratégiai szerepe miatt, másrészt annak nyomán is, hogy mint szekuláris iszlám állam a híd szerepét töltheti be az iszlám világ és Kína, sőt részben Oroszország között. Jó kapcsolatokat tart fenn Oroszországgal, az EU-val, az USA-val, Kínával és számos más állammal is. Fővárosában több mint 20 ENSZ és más nemzetközi szervezet regionális központja működik. A kazah állam 2,7 millió négyzetkilométernyi te-

rületével és 17 milliós népességével, hatalmas nyersanyag tartalékaival globális méretekben is jelentős potenciált képvisel.

Az ENSZ és gyakorlatilag valamennyi szakosított szervezete, és programjaik továbbra is jelentős szerepet játszanak a poszt-szovjet térségben. Ezek között kiemelkedő jelentőségű a FAO, amelyik számos területen segíti a térség államai mezőgazdaságának modernizálását, valamint az Egészségügyi Világszervezet.

A többi globális szervezet közül a Szovjetunió megszűnését követő években a Nemzetközi Valutaalaprak és a Világbanknak volt különösen jelentős szerepe a térség államainak, nemzeti intézményeinek és nemzetközi kapcsolatrendszerének átalakításában, a központi tervezési rendszer felszámolásában és új modell kialakítására irányuló törekvésekben. Iránymutató volt számukra e tekintetben a „Washingtoni Konszenzus”, vagyis a nemzetközi piaci viszonyokra épülő neoliberális rendszer kialakítása. Ez utat nyitott a transznacionális társaságok beáramlására, illetve a közvetlen külföldi tőkebefektetések számára is. Lényeges csatornáik voltak a térségbe áramló multilaterális befektetések és segélyprogramok lebonyolításában is. A poszt-szovjet térség szegényebb államai számára ezek továbbra is fontos erőforrások.

Az Orosz Föderáció igyekszik hasznosítani a globális nemzetközi szervezetekben azt a tényt, hogy az Egyesült Államok, amely a második világháború után a jelenlegi multilaterális rendszer kialakítását és szervezeti hálózatát kezdeményezte, nem rendelkezik többé azzal katonai és gazdasági erővel, politikai és ideológiai befolyással, hogy lényeges változásokat kezdeményezzen és végrehajtsa. Az orosz állam érdek- és értékviszonyai itt-ott egybeesnek a kialakuló, illetve erősödő más, új hatalmi központokéval, amelyek a multipoláris világ gazdaság és nemzetközi politika új intézményrendszerének kialakítására törekedve szemben állnak az euro-atlanti stratégiával (amelyik egyébként számos területen nem képvisel egységes törekvéseket).

Az Ukrajnával kapcsolatos válság valószínűleg az egyik legfontosabb mérőföldkőnek bizonyul majd Oroszország számára a globális multilaterális szervezeti rendszerben. Nyilvánvalóvá tette, hogy a jövőben lehetőségei még korlátozottabbá válnak azokban a nemzetközi szervezetekben, amelyekben meghatározó fontosságú az USA vagy az EU befolyása. Különösen jelentőssé vált számára pénzügyi függőségének csökkentése a nemzetközi pénzügyi szervezetektől. Ez utóbbi törekvéseivel kapcsolatban szorosabbá igyekszik tenni együttműködését olyan államokkal, amelyek ugyancsak csökkenteni igyekeznek nemzetközi pénzügyi függőségüket. Ennek egyik látható eredménye a BRICS Fejlesztési Bank megalapítása és egy valutatartalék-pool létrehozása. Mindkét megállapodás a Nemzetközi Valutalap szerepét

igyekszik gyengíteni. A bank és a pool egyike lesz a világ tíz legnagyobb nemzetközi pénzügyi intézményének. A tervek szerint az új bank határozatait az egyhangúság alapján hozza majd, ami megkülönbözteti a Nyugat által uralt intézményektől. Menedzsmentjét paritásos alapon választják ki. Nyitva áll az intézmény más részvényesek számára is. A befektetések kétharmadát azonban a BRICS államokban kell eszközölniük. A BRICS keretében született megállapodás egyik lényeges jele egyébként azoknak a törekvéseknek is, amelyek a multipolárisá váló világ nyugati orientációjú, nemzetközi szervezeteinek átalakítására irányulnak, különösen a nemzetközi pénzügyi rendszerben, a nemzetközi kereskedelemben, a globális fejlesztési irányelvek terén, valamint a globális környezetvédelemben.

4) A REGIONALIZÁLÓDÁS NÖVEKVŐ FONTOSSÁGA

A poszt-szovjet térségben az elmúlt két évtized során a világ más térségeinél is nagyobb jelentőségűnek bizonyult a regionalizálódás, a különböző átfogóbb regionális szervezetekben való részvétel és kisebb regionális együttműködési szervezetek megalapítása.

Valamennyi volt szovjet köztársaság tagja az ENSZ regionális szervezeteinek. Aktív tagjai az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezetnek. Többségüket partnerségi egyezmények kapcsolják valamilyen szinten az EU-hoz. 2014-ben kilenc állam tagja a térség alapító szervezetének, (9 ratifikált+2 nem) a Független Államok Közösségének. A regionális szervezetek között vannak kisebb, három-négy államra kiterjedő szervezetek, vámuniók és jelentősebb, az eurázsiai térségre kiterjedők, pl. a Shanghaj-i Együttműködési Szervezet. (Shanghai Cooperation Organization).

A regionális szervezetek különösen nagy száma több okkal magyarázható. Különösen fontos Oroszország érdekeltsége a regionális együttműködési rendszerek szaporításában, mert az nagyban segítheti befolyásának fenntartását, sőt, erősítését is. A regionális szervezetek azonos érdekű kisebb államok funkcionális együttműködései számára is eszközként szolgálhatnak. Nemcsak az interdependenciát erősíthetik, hanem nemzeti érdekeik hatékonyabb érvényre juttatását is.

A regionális szervezetek létrehozására új piaci ösztönzők is kialakultak. A Szovjetunió megszűnése nyomán a térségen belüli hagyományos gazdasági összefonódottságot az új határok vagy számottevően gyengítették, vagy elvagták. Új típusú kapcsolatok kezdtek kialakulni, amelyekben a magánvállalatoknak növekvő szerepe volt. Egyrészt az orosz, másrészt a térségen kívüli transznacionális társaságok kezdték

el (vagy folytatták) a kapcsolatok fejlesztését. A szovjet típusú kölcsönös függőséget sajátos piaci típusú interdependencia váltotta fel. Oroszország a feldolgozóiparban, Kazahsztán a bankszektorban vált a térségben a befektetésekben jelentős tényezővé. Megélénkült a munkaerő áramlás is az államok között. Ezt a vándormunkások számára lehetővé tett átutalások is ösztönözték. Az Eurázsiai Fejlesztési Bank integrációval foglalkozó jelentése szerint az új interdependenciák meglehetősen egyenlőtlenek. A folyamatban központi szereplők Oroszország, Belarusz és Kazahsztán. A Vámunió kialakítása nyilvánvalóan döntő tényezője ennek a folyamatnak. Az Ukrajnával kapcsolatos válság valószínűleg erősíteni fogja a különböző vállalati törekvéseket az integrációk fejlesztésére Oroszország, és a vele szorosabb kapcsolatokkal rendelkező volt szovjet köztársaságok között.

Sajátos regionális együttműködési törekvések jöttek létre a földrajzi tényezők révén is. Ilyenek pl. a Balti-tengeri Együttműködés, a Fekete-tengeri, valamint a Kaszpi-tengeri Együttműködések. Ezekben a volt szovjet térségen kívüli államok is részt vesznek, vagy vehetnek.

Nemcsak a térség államai, hanem a nemzetközi rendszer jövője szempontjából is lényeges kérdés, hogy az integrálódás vagy a dezintegráció felé halad-e a poszt-szovjet térség?

A XXI. század jelenlegi szakaszára jellemző gazdasági realitásokból az következik, hogy a poszt-szovjet térség világgazdasági fontosságának jelentősebb növekedésére nem kerül sor. A térség világgazdasági súlya, a gazdaságok, illetve az adott piacok méretei szerinti megközelítésben összességében továbbra is kisebb, mint a Szovjetunióé volt 1990-ben (3,5%). A poszt-szovjet térség súlya a világtermékben 2000-ben 1,9%-ot tett ki, 2012-re 3,1 %-ra nőtt. A térségen belül az Orosz Föderáció aránya a fenti években 74%-ról 75%-ra emelkedett, tehát lényegében alig változott. Az államok fejlettségi szintjét az egy lakosra számított bruttó termék alapján mérve a 2012-es tízezer dollárnál valamivel magasabb világátlag alatt volt a poszt-szovjet térség öt állama, a balti államok, Oroszország és Kazahsztán kivételével, amelyek globális viszonylatban a közepesen fejlettek felső kategóriájába tartoznak. A térség három állama az egy főre jutó bruttó nemzeti termék (BNT) alapján a közép-afrikai országokkal volt azonos szinten. A poszt szovjet térségnek, mint piacnak fontossága felértékelődött. Szerepe volt ebben a világgazdaság válságának is.

5) KÖVETKEZTETÉSEK

A poszt-szovjet térség jövőjével kapcsolatban a multipolarizálódó világban a térség államaiban meghatározó szerepet játszó hatalmi elit fontossága mellett számolni kell viszonyaik alakulásával a világpolitika vezető hatalmaival, mindenekelőtt az USA-val, Kínával és Németországgal. (Ez utóbbi ugyanis jelentős mértékben befolyásolni fogja az EU politikáját is). A kormányzó politikai elit „belső” céljai között továbbra is igen lényeges a belső pozícióinak megtartása, illetve erősítése, amelyben a gazdasági és politikai konszolidációt tekintik alapvető feltételnek. Egyre kevésbé valószínű, hogy a poszt-szovjet régió a nemzetközi rendszerben integrált és stabil térséggé válik. Államainak többségében továbbra is bizonytalan a fejlődés iránya, ami kihat az egymás közötti, és a térségen kívüli nemzetközi kapcsolatrendszerükre is. A világpolitika és a világ gazdaság intézményei sem ajánlanak vonzó lehetőségeket vagy alternatívákat a térségnek, mint egységes régióknak. Oroszország, a térség politikai és katonai szempontból legjelentősebb állama nem rendelkezik kellő gazdasági potenciállal ahhoz, hogy hatékonyan befolyásolni tudja a régió tartós és stabil integrálódását. Különlegesen fontos szerepe miatt azonban a térségre továbbra is sokoldalúan hat az orosz politika, amelynek mozgatórugói között döntő marad a regionális hatalmi pozíciók erősítése. Ennek egyik fő kockázata az orosz fejlődés zsákutcába jutása, a másik a félelem a térségben az „orosz imperializmus”.

2014 őszén természetesen az ukrán válsággal kapcsolatos feszültségek állnak előtérben és valószínűleg hosszabb ideig fogják befolyásolni a poszt szovjet térséggel kapcsolatos témákat. Ukrajna sajátos belső viszonyai és nemzetközi stratégiai fontossága Oroszország és az USA, valamint az EU államai számára eleve nehézzé teszik az ennek az európai politikai viszonyok szempontjából is igen veszélyes válsággócna a kezelését. Oroszország a Krím bekebelezésével és a szeparatista erők intenzív támogatásával, azzal, hogy érdekeinek érvényesítésére a katonai tényezőt is bevetette, új dimenziót nyitott meg a versengésben. Oroszország és a poszt-szovjet térség jövője szempontjából döntő kérdés, hogy milyen eszközökkel és milyen következményekkel rendezhetik a válságot, amely nemcsak a régióban, hanem a világpolitikában és a világ gazdaságban is tartósan ígérkező, súlyos zavarokat okozott.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abdelal, R. (2001). *National Purpose in the World Economy*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Bykov A. (2009). *Postsovetskoe Prostranstvo: Strategii Integracii I Novye Vyzovy Globalizatsii*. Moscow: Aleteya.
- Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation Approved by President of the Russian Federation V. Putin on 12 February 2013.
- Laruelle M. (2008). *Russian Eurasianism. An Ideology of Empire*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Mukhin, V. „Tsentralnoaziatskii mirotvorcheskii vopros”, *Nezavisimaya Gazeta*, February 20, 2013, p. 7.
- MID.R.F: Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation Approved by President of the Russian Federation V. Putin on 12 February 2013.
- Politicheski Monitoring Rossii, No.3 July-September 1992. p.7.
- Simai M.(2011). *Oroszország két világ között*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vinokurov E., Libman A. (2012). *Eurasian Integration: Challenges of Transcontinental Regionalism*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Zyberk H.P.and Monghan A. (2014). *Strategic Implication of the Evolving Shanghai Cooperation Organization*. New York: International Institute for Strategic Studies.

AZ INTERDEPENDENCIA FOGSÁGÁBAN – AZ EU-OROSZ KAPCSOLATOK ÉS KÜLKERESKEDELEM

Deák András

A Szovjetunió 1991-es felbomlása óta az EU-orosz kapcsolatrendszer az oroszországi gazdasági, társadalmi változások legfőbb haszonélvezője volt. Az orosz gazdasági nyitás, az abból fakadó külkereskedelmi, tőkeforgalmi dimenziók, a vasfüggöny leomlását követően kibontakozó humán kapcsolatok mind pozitív impulzusokat adtak a relációnak. Európa vált az orosz gazdaság legfőbb „modernizációs horgonyává”. Oroszország ide exportálja energiahordozóinak legjavát, megőrizve és továbbfejlesztve a globális léptékben is páratlan infrastrukturális összeköttetést Szibéria és az Atlanti-óceán európai partvidéke között. Az Unióval folytatott külkereskedelem a vásárlóerő-paritáson mért orosz GDP 2,8%-ról 15,4%-ra nőtt 1992 és 2010 között.¹ Európa a modern technológia, know-how, külföldi beruházások legfőbb forrása Oroszországban. Ugyancsak az ókontinens vált az Oroszországot elhagyó oligarchák, üzletemberek, turisták és diákok egyik kiemelt célpontjává. London, a francia Riviéra, Karlovy Vary vagy éppen Hévíz ékes példái ennek a folyamatnak. Egyfajta visszatérés volt ez Európába, amelyet Oroszország a 20. század első felének világháborúi révén elhagyott.²

Ugyanakkor ezt a közeledést az EU-orosz reláció intézményi síkján nem sikerült reprodukálni. Ennek legfőbb oka az integrációs vízió kapcsán meglévő bizonytalanság. Ennek fő kérdése erősen leegyszerűsítve az, hogy van-e helye a kapcsolatrendszerben valamilyen integrációs dinamikának, avagy a felek megmaradnak egy szorosabb, de hagyományos külpolitikai, külgazdasági relációnál. Ennek a kérdésnek az eldöntése, egy vízió megfogalmazása és intézményesítése a Szovjetunió felbomlása óta eltelt szűk két és fél évtized alatt nem járt sikerrel. Jellemző, hogy a kapcsolatrendszer legmagasabb szintű do-

¹ 1991-ben az EU12-re, 2010-ben EU27-re számolva. Külkereskedelmi adatok: Eurostat. (2011). External and intra-EU trade – A statistical yearbook. Data 1958 – 2010. Brussels. 1/C táblázat. GDP PPP adatok: IMF WEO.

² Még ha a közeledési folyamat gazdasági értelemben már a hetvenes évek folyamán meg is kezdődött.

kumentuma az 1994-ben aláírt Partnerségi és Együttműködési Egyezmény, amelyet 2007-es formális lejáta után sem sikerült felváltania egy, a korhoz adaptált szerződéssel. Ez a kudarc csak részben következik az EU különleges alanyiságából, „kvázi-államiságából”. Nyilvánvaló volt, hogy az Unió korábbi integrációs mechanizmusai alkalmatlanok egy Oroszország méretű és jelentőségű országnak a hagyományos integrálására, egy ilyen perspektíva nem is került érdemben a napirendre, viszont nem is lehetett abból egyszerűen kiemelni. Oroszország túl közeli és befolyásos európai szereplő volt ahhoz, hogy az Unió egyszerű külpolitikai partnerként tekintsen rá. A kilencvenes évek transzformációs, piacosító és demokratizáló folyamatai, amelyekben az EU eleve normatív külső horgonyként értelmezte saját szerepét, épp annyira igaz volt Oroszországra, mint a térség többi országára.³ Igaz ez fordítva is: a 2010-es évek autoriterebb moszkvai magatartása a relációban sokkal nagyobb visszhangot kapott, mint például a klasszikusan demokráciadeficités távol-keleti kapcsolatokban. Így viszont Oroszország mindig is egyfajta – kényszerű vagy vállalt – „misszió” maradt az Unió számára, ahol a réalpolitika keveredett a transzformatív logikával.

Az orosz önkép sem könnyítette meg a reláció elhelyezését a külkapcsolati palettán. Ellentétben az európai állásponttal, amely inkább tekintette Oroszországot „nem-európainak, de jelentősége révén Európán belülinek” az orosz öndefiníció pont fordítva határozta meg magát. Történetileg Oroszország mindig is igényt tartott európaisága elismerésére, viszont az Európához képest alternatív vonzási, ideológiai központ szerepére. Demokratizációs, piacosító ciklusaiban, mint például a kilencvenes években vagy akár a 2000-es évek elején ez az önkép értelemszerűen mintha nyitott volna bizonyos lehetőséget az integratív közeledésre. Jelenleg Moszkva sokkal inkább igényt formál egy Európához képest alternatív centrum politikai, gazdasági és ideológiai megfogalmazására. Tekintettel a reláció globális jelentőségére, egy fundamentális integrációs vízió nem-konvencionális megközelítést igényelt volna mindkét részről. Minden kísérlet ellenére sem az Unióban és annak tagállamaiban, sem Moszkvában nem volt meg az érdemi készség arra, hogy felvállaljanak ilyen jellegű stratégiai kompromisszumokat és valós integrációs perspektívát nyissanak egymás irányába.

³ Ennél is plasztikusabban fogalmaz Hiski Haukkala, amikor alacsony adaptációs készséggel jellemzi az Unió politikáját, aminek eredményeként az minden körülmények közepette támogatta Jelcin és Putyin politikáit és a helyzet jobbra fordulásában reménykedett. Haukkala, Hiski (2009). *Lost in Translation? Why the EU has Failed to Influence Russia's Development. Europe-Asia Studies, Vol. 61, No. 10. 1757–1775. 1763 o.*

Ugyanakkor a reláció formális alakulásától függetlenül az egymással meglévő gazdasági, politikai kötelekek az elmúlt húsz évben folyamatosan erősödtek. Ez nemcsak közeledést, de rengeteg potenciálisan konfliktusos elem beemelését is jelentette a relációba, ami nem tette lehetővé a korábbi, pusztán külpolitikai, gazdasági jellegű kapcsolat-tartást. Az Unió kibővülése, szomszédság- és külpolitikai tevékenységének kiterjedése, illetve az együttműködés mélyülése, az energiaipari, migrációs és pénzügyi területek fokozódó integrálódása egyre több területen érintették az Európa felé sodródó Oroszországot. Ez eleve nem tette egyszerűbbé az integrációs dinamika kibontakozását sem a kilencvenes évek folyamán és azzal szembe ment a putyini Oroszország újjáéledése a 2000-es években, ambícióinak növekedése a posztszovjet térségben vagy a globális energetikában. A kapcsolatrendszer pusztán mennyiségi növekedése, a felek felértékelődése egymás számára a kapcsolatrendszer minőségi fejlesztését követelték volna meg. Rengeteg olyan új téma merült fel a relációban, amelyekhez a felek teljesen más szemszögből nyúltak hozzá és már nem volt egyértelmű, hogy azokat be fogják-e tudni emelni a kapcsolatrendszer fórumaira.

Így például a közelmúlt kijevi forradalma és a jelenlegi kelet-ukrajnai háborús események fényében különleges jelentőséggel bír, hogy Moszkva és Brüsszel a nyilvánvaló egyeztetési kényszer ellenére sem volt hajlandó legalább multilaterális kereskedelempolitikai egyeztetéseket folytatni Ukrajna és Moldova integrációs perspektíváiról⁴. Ez a problematika értelemszerűen nem jelentkezett a kilencvenes években, hiszen az Unió nem foglalkozott érdemben a régióval, nagyjából ugyanolyan perspektívát kínált a posztszovjet országoknak, mint Oroszországnak. Ugyancsak elvarratlan szál maradt az energiapolitikai dialógus, ahol ugyan deklarált cél volt a kiszámíthatóság megőrzése, de a két fél szektorális *modus operandi*-ja, döntéshozatala egyre kevésbé volt képes kezelni a meglévő interdependenciát. Az uniós piac egységesítése során a szabályozás erősen unilaterális jellege, illetve abban a versenypolitikai elemek magas reprezentáltsága tagadja, illetve implicit bünteti az interdependenciát, különösen sújtva az orosz exportöröket. Ugyanakkor Moszkva sem volt hajlandó egyeztetni a tranzitdiverzi-

⁴ Mélyrehatóbb kritikáját adja a kapcsolatrendszer ideológiájának Derek Averre. Szerinte ahelyett, hogy az EU saját magatartását pusztán „puha és okos” normatív megközelítésnek tartaná, az oroszról pedig megtagadná a legitim normatív szempontok meglétét, a két félnek a rendszeralkotó ügyekben párbeszédet kellene folytatnia. Averre, Derek (2009). *Competing Rationalities: Russia, the EU and the ‘Shared Neighbourhood’*. *Europe-Asia Studies* Vol. 61, No. 10, 1689–1713 o.

fikáció vagy szektorális adópolitikájának átalakításakor, gyakran kész helyzet elé állítva európai partnereit.

Ilyen helyzetben nem meglepő a kétoldalú reláció megrekedése. Szemben a kilencvenes évek folyamataival, amikor mind a reálgazdasági, mind a politikai-intézményi szinten maradt tér a fejlődésre, a 2000-es évek közepétől a kapcsolatrendszer stagnálása, majd az utóbbi években háttérbe szorulása figyelhető meg. Ez nem meglepő. Amennyiben az interdependencia „mennyiségi” növekedését nem követi a bizalmi szintek emelkedése, a párbeszéd mélyülése és minőségi javulása, törvényszerű a függőség terhekké válása. Így, míg a kölcsönös függőség egy pozitív és támogató jelenség volt a 2000-es évek közepéig, mára kimondatlanul is egyre terheesebb mindkét fél számára. Jelenleg mindkét fél a mára kényelmetlenné vált interdependencia szintjének csökkentésén fáradozik. Ez nem elválasztható a globális gazdasági, társadalmi folyamatoktól, a távol-keleti térség felemelkedésétől, az európai gazdaságok versenyképességi problémáitól vagy az energiaárak növekedésétől. Jelen és a majd később soron következő tanulmányokban ezt az átmenetet mutatjuk be a főbb gazdasági dimenziókban, illetve a rájuk vonatkozó szakpolitikákon keresztül.

1) MÁSODIK NEKIFUTÁS

A 2000-es évek első harmada, Putyin első elnöki ciklusa mindmáig az EU-Oroszország párbeszéd csúcspontját jelenti. Ezen pár évben a kedvező külpolitikai klíma lehetőséget teremtett egyfajta közeledésre és annak intézményi szinten való leképezésére. Putyin egy gyenge és elszigetelt Oroszországot örökölt az 1998-as pénzügyi csőd és a koszovói konfliktusban elszenvedett megaláztatás révén. Legfőbb gazdasági törekvése a kilencvenes évek nagy recessziójának megállítása és egy fejlődési folyamat elindítása volt, miközben ettől nem függetlenül külpolitikai szinten a kapcsolatépítést és a világpolitikai megkapaszkodást, a korábbi presztízs valamilyen szintű visszaszerzését emelte a napirend legfontosabb elemévé. Ebben a kísérletben kitüntetett helyet foglalt el Európa, főként annak nagyhatalmai. Nagy-Britanniával vagy Németországgal, Tony Blairrel és Gerhard Schröderrel kialakított személyes baráti viszonya, a globális kérdésekben elfoglalt álláspontja, az orosz gazdasági szereplők igényei mind arra mutattak, hogy Oroszország közelíthető a tágan vett európai gazdasági-politikai térhez, speciális státuszban, de beilleszthető abba. A 2000-ben elfogadott orosz külpolitikai koncepció kitüntetett terjedelmet szentelt Európának, rögtön a FÁK-térség után helyezve el azt. Ezen túlmenően is külön szólt az

Európai Unióról, mint szervezetről, „kulcsfontosságúnak” nevezve a vele kialakított kapcsolatokat.⁵

A 2000 és 2003 közötti időszakban sikerült az eddigi legátfogóbb intézményes keretet kidolgozni a relációban. A korszak kezdetén a két fél által elkészített koncepciók, az EU 1999-es Oroszország stratégiája⁶ és az arra válaszul készített orosz középtávú EU-stratégia jelentősen kibővítette az addig igencsak gazdaság-fókuszú együttműködés lehetséges területeit. Az Unió amellet, hogy továbbra is hitet tett az oroszországi demokratikus fejlődés és annak konszolidációja mellett, viszonylag jelentős teret szentelt az akkoriban a közös politikákban népszerű védelempolitikai és puha biztonsági ügyekben való előrelépésnek. Moszkva gyors és meglepően nyitott válasza szintén túllépett a korábbi általánosságokon és tételes listát adott a gazdasági kérdéseken túlmenően a reláció egyéb témáiról is. Továbbá, bár deklaráltnan kizárta az uniós csatlakozás lehetőségét, de „stratégiai partnerség”-ként jellemezte a kapcsolatrendszer.

Ennek szellemében az évente két alkalommal megrendezett csúcstalálkozókon gyorsan létrehozták az időszak új fórumait, 2000-ben az Energiadialógust, 2001-ben a Közös Európai Gazdasági Térség Koncepcióját, 2003-ban ennek továbbfejlesztett változatát, az ún. Négy Térség koncepcióját. Az Unió elismerte Oroszországot piacgazdaságként, illetve 2004-ben nehéz tárgyalások során sikerült lezárni az orosz WTO-csatlakozás EU-orosz fejezeteit is. A reláció csúcspontját kétségtelenül a 2003. májusi pétervári EU-orosz csúcstalálkozó jelentette. Ez a trend nem volt független a korszak általános hangulatától és Oroszország javuló megítélésétől. A 2001. szeptember 11-i amerikai terrorakciókat és az abban mutatott orosz empátiát követően gyorsan oldódott az amerikai reláció is, előrelépés történt a NATO-val való együttműködésben és elfogadták Moszkvát a G8 immár teljes jogú, a gazdasági kérdésekben illetékes tagjaként is.

Ebben az időszakban, ha nem is egyértelmű jelleggel, de az Unió részlegesen túllépett az integrációs perspektíva keretében általában felkínált, az *acquis* egyoldalú átvételén alapuló álláspontján. Így például az Energiadialógus a kölcsönös kiszámíthatóság erősítését, a kereskedelem és a befektetések optimalizációját tűzte ki célul. Mindezt bilaterális alkalmazkodás révén, részben függetlenül az uniós *acquis* vagy

⁵ The Foreign Policy Concept of the Russian Federation (2000). (URL: <http://fas.org/nuke/guide/russia/doctrine/econcept.htm>). (Letöltve: 2014. szeptember 11.)

⁶ Common Strategy of the European Union on Russia (1999). (URL: <http://aei.pitt.edu/36274/>). (Letöltve: 2014. szeptember 3.)

az Európai Energia Charta Szerződésben való orosz tagságtól. A Közös Gazdasági Térség is, az orosz értelmezésben értelemszerűen inkább, mint a közösségiben, de nem feltétlenül az uniós szabályozás szelektált területeken való orosz átvételét, hanem kétoldalú speciális szabályozások kidolgozását jelentette volna egy sor, a kereskedelempolitikát meghaladó területen. Értelemszerűen az EU számára is újszerű, kétoldalú együttműködést jelentett volna a biztonság- és külpolitikai együttműködés, amely területen a közösségi joganyag kialakulatlan volt így Moszkvának esélye lehetett volna abban kvázi-alapítóként részt venni, s kiemelt jelentőséggel csatlakozni hozzá.

2003-at követően azonban ezek a perspektívák egyre inkább háttérbe szorultak. Mint az EU-orosz kapcsolatokban szinte mindig, ebben is meghatározó szerepet játszottak az orosz belpolitikai folyamatok és azok európai recepciója. A 2003-as Jukosz-ügy, majd az azt követő orosz választási ciklus és hatalmi átrendeződés újra előhozta az autoriter tendenciákat, Moszkva részéről az együttműködésben érdekelt magángazdasági és politikai szereplők háttérbe szorultak. Ezzel párhuzamosan a dinamikus orosz gazdasági növekedés tovább csökkentette az orosz ráutaltságot és folyamatosan javította Moszkva alkupozícióit az EU-val szemben is. Látványos volt a külső külpolitikai klíma lehűlése, az Egyesült Államokkal az iraki invázió, majd főleg a grúz és ukrán forradalmakban bekövetkezett konfrontáció kapcsán felmerült tartós ellentét.

Ezzel párhuzamosan az Unió is visszatáncolt korábbi nyitott álláspontjától. Ebben részlegesen szerepet játszott az Unió bővülése és egy sor, Oroszország irányában szkeptikus ország, főként Lengyelország és a balti államok felvétele. Azonban a belső dinamikájából fakadóan egy sor olyan szakpolitikai javaslat is készült, amit Moszkva indokoltan a korábbiakhoz képest meghátrálásként értékelt. Ilyen volt a 2003 márciusában, tehát még jóval a Jukosz-ügy előtt nyilvánosságra hozott ún. „Wider Europe” koncepció⁷. Ez az uniós szomszédságpolitikát elsőként felvázoló dokumentum a tágabb Európába beleértette nemcsak a mediterrán és a nyugati posztszovjet országokat, de Oroszországot is. Ugyanakkor az abban megfogalmazott perspektíva jelentősen leszűkítette bárminemű speciális kapcsolat megteremtésének lehetőségét, az Unió szomszédságpolitikáját a tagsági ígéret nélküli integrációra helyezte ki. Ezt a fejleményt Moszkvában meglehetősen hűvösen fo-

⁷ Wider Europe — Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. (2003) (URL: http://eeas.europa.eu/enp/pdf/pdf/com03_104_en.pdf). (Letöltve: 2014. augusztus 29.)

gadták. Nem a tagsági ígéret hiánya okozott csalódást, mint például Kijevben, hanem az alkalmazkodás kölcsönösségének hiánya. Oroszország ugyanolyan intézményi besorolásba került, mint pl. Moldova és az Unió indirekten kizárta a kétoldalú egyezmények korábban vizionált rendszerét. Mint arra orosz kutatók is felhívták a figyelmet, ez nem volt összhangban az ugyanekkor megkötött EU-orosz egyezményekkel és szükségszerűen okozott csalódást az orosz politikában. Az EU-pártiak kevesellték azt, míg az ellenzők az Unió rosszhiszemű magatartásának és a reláció perspektívatlanságának újabb bizonyítékát látták abban.⁸

Így az EU-orosz reláció viszonylag korán elvesztette azt a potenciális „finalitását”, vízióját, ami sorvezetőül szolgálhatott volna a későbbiekben. Ez nem egyedi eset, a posztszovjet régió többi országa számára sem kínált meggyőző perspektívát a Közösség. Moszkva az évtized végén még egy kísérletet tett a számára fontos általános európai biztonságpolitikai, energetikai intézményrendszer általa kívánatosnak tartott átalakítására. Ez volt a 2008-as Medvegyev-koncepció⁹, az európai tranzit multilaterális rendezésére vonatkozó egyezmény tervezete, illetve az arra vonatkozó német-orosz kezdeményezés, mely azonban jobbra visszhang nélkül maradt az európai fővárosokban. Így viszont a reláció az általános külpolitikai trendek foglya maradt, nem tudott azok hatása alól kikerülni.

Mindezek a tényezők a reláció térszűkítését okozták mind a brüsszeli, mind a moszkvai külügyekben. Oroszország továbbra is nagyhatalmi alkukkal igyekezett biztosítani európai kapcsolatrendszerét és ezek ekkor még a számára legfontosabb kérdésekben ki tudták váltani a közösségi szintű jelenlétet. Az európai orosz napirendet az energetikai és vezetéképítési témák dominálták, egyre inkább felértékelődtek a posztszovjet térség kérdései, kiváltképp Ukrajna és Grúzia esetleges, a republikánus amerikai külpolitika által felvetett NATO-tagsága. A Bush-korszakban az orosz-amerikai ellentét sok tekintetben felülírta az orosz Európa-politikát. Viszont már ekkor volt pár olyan téma, ami az EU mélyülése miatt megkerülhetetlenné tette Brüsszelt. A hagyományos kereskedelempolitika és a WTO-csatlakozás mellett állandó téma volt a vízumszabályozás és a schengeni határok kérdése.

A mélypontot a 2008. augusztusi grúz-orosz ötnapos háború, a 2009. januári orosz-ukrán gáztranzit konfliktus és a gazdasági válság jelentette. Ezt követően, részben az Obama-adminisztráció orosz „reset”-

⁸ Arbatova, Nadezhda (2004). How wide? How Deep? – A Russian View. *Challenge Europe* 12. 64-67.

⁹ Részletesebben ld: Lo, B. (2009). *Russia's Crisis—What it Means for Regime Stability and Moscow's Relations with the World*. Centre for European Reform Policy Brief.

politikájának köszönhetően átmenetileg javult a külpolitikai klíma. Ugyanakkor ez a legkevésbé sem érintette az EU relációt. Kiváltképp meghatározó szerepet játszottak a reláció „csendes” romlásában a Közösség belső intézményi folyamatai: az energia- és a klímapolitika intézményesülése, a Keleti Partnerség és a szomszédságpolitika kikristályosodása, a három érintett országgal, Ukrajnával, Moldovával és Grúziával folyó társulási tárgyalások, a keleti új tagok emancipációja a belső döntéshozatalban és az Oroszországgal szemben hagyományosan kritikusabb közösségi szervek, pl. az Európa Parlament növekvő jogosítványai, általában a tagállamok rovására. Ezekben a kérdésekben értelemszerűen egyik fél sem akart kétoldalú egyeztetéseket: az Unió elvből nem is vonhatta be azokat Moszkvát, de nem is kívánt ezekben a kérdésekben konzultálni vele. Moszkva pedig a legutóbbi időig látványosan negligálta e folyamatokat, bármilyen egyeztetés az Unió döntéseinek elismerését jelentette volna.

Mindez oda vezetett, hogy egy sor kérdésben a korábbi orosz magatartás és az új uniós szakpolitikák *ex lex* állapotot teremtettek. A Déli Áramlat gázvezeték megépítése már sokkal komolyabb uniós engedélyeztetést igényelt volna, mint a 3. Energiacsomag elfogadása előtt szerződött Északi Áramlaté, azonban a felek nem kezdtek arról érdemi tárgyalást. Ukrajna vámuniós tagsága, ami a kései jelcini évek óta napirnden volt az orosz-ukrán relációban, nem volt összeegyeztethető az uniós szabad kereskedelemmel, de mindkét fél csak Kijevvel vagy Kisinyovval tárgyalt. Mindezek a kérdések akkor nem mérgezték a kétoldalú reláció egyéb kérdéseit, de nyilvánvaló volt, hogy a párbeszéd nem követi a változó viszonyokat és egyre több konfliktust, kockázatot teremt az orosz-európai kapcsolatrendszerben. Az uniós politikák kiterjesztését, az „overspill”-t nem követte az EU-orosz reláció, képtelen volt az új viszonyokat beemelni a kapcsolatrendszerbe.

A 2014-ben kirobbant ukrajnai konfliktus, a Krím orosz elcsatolása és a kelet-ukrajnai háború volt ezen konfliktusok kisülési pontja. Bár önmagában a mostani konfliktusért a felelősség túlnyomó részét a 2012 óta egyre harciasabb külpolitikát folytató Oroszország viseli, ez nem csökkenti az EU és az európai tagállamok előtt álló döntési kényszert. Bár most a politikai események felülírják a szakpolitikai és gazdasági kérdések jelentős részét, az új biztonságpolitikai helyzetből fakadó következmények nagyon komolyan érinthetik azokat. Az EU-nak vállalnia kell ezen, a korábbi években felgyülemlett *ex lex* kérdéseknek a Moszkvával való közös feloldását egy sokkal konfliktusosabb klímában, vagy el kell viselnie az azok meg nem oldásából fakadó gazdasági, energiapolitikai tehertételt, egy két évtizede fejlődő és gyarapodó reláció leépülésének minden gyötrelmét és veszteségét. Kétségtelen, hogy ez

a folyamat mindkét felet megviselheti. Az elmúlt időszak pozitív gazdasági trendjeit jócskán ellentozza az EU-orosz intézményi reláció 2003 óta kialakított stagnáló mérlege. Leszámítva az orosz WTO-csatlakozás ügyét, a lényegi kérdések vagy nem kerültek feloldásra, vagy még a kétoldalú párbeszéd napirendjére sem tűzték azokat.

2) KÜLKERESKEDELEM

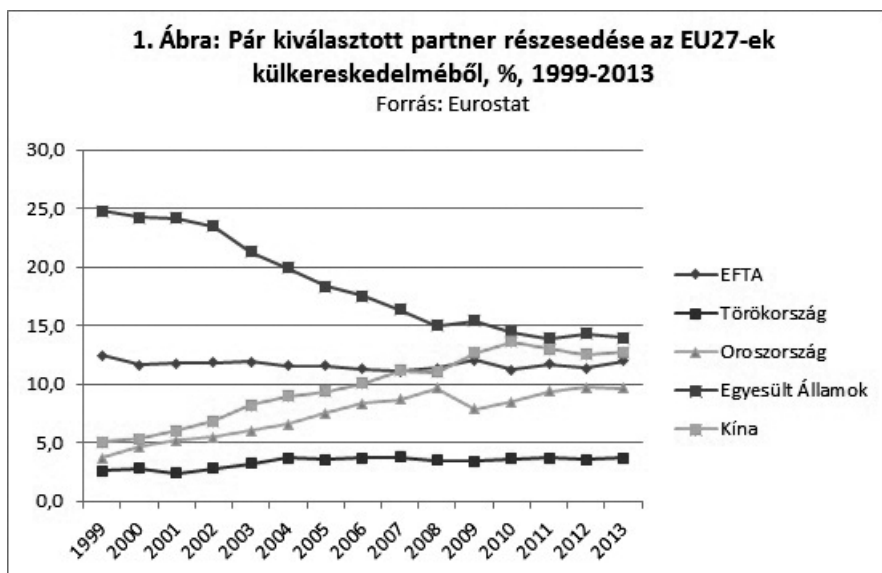
Az EU-orosz külkereskedelemről ismert közhelyek egyike sem változott az elmúlt szűk másfél évtizedben. A 2000-es évek elején is, csakúgy mint 2013-ban az Európai Unió volt Oroszország legnagyobb kereskedelmi partnere, nagyjából a teljes forgalom felét adva. Oroszország jellemzően nyersanyagokat, energiahordozókat exportál és gépipari eszközöket, járműveket, kisebb részben fogyasztási javakat, élelmiszert hoz be az Unióból. A kapcsolat értelemszerűen aszimmetrikus, az EU gazdasági méretéből fakadóan sokkal jelentősebb partner Moszkva számára, mint fordítva. A relációs forgalomban mindig is nagy volt a pozitív orosz szaldó, amit a szolgáltatások és tőkeforgalom egyenlege mérsékelte a fizetési mérlegben. Pusztán ezen jellemzők alapján a bilaterális reláció meglehetősen statikus képet nyújt. Ugyanakkor ezt a nyugodt képet jócskán árnyalta az évtized két fontos trendje: az olajpiaci árrobbanás és a BRIC-országok, köztük Oroszország gazdasági növekedése, felzárkózása. A bilaterális relációnál nagyobb mértékben alakult át a felek külkereskedelmének egésze, módosult gazdasági helyzetük. A kontextus dinamikája részben ellentozza a kétoldalú kapcsolatrendszer változatlanágát. Olyan, ma is ható trendek jelentkeztek, amelyek valószínűleg egy évtizeden belül a mainál láthatóbban alakítják majd át az EU-orosz kapcsolatok egészét, megítélését is.

A két fél sok vonatkozásban ellentétes pályát futott be az elmúlt évtizedben. Az orosz gazdaság dinamikusan bővült a 2000-es évek legelejétől kezdődően. Míg Moszkva 2002-ben csak a globális nemzeti össztermék 1%-át adta, addig 2012-re megközelítette 2,8%-ot. Mindközben az EU27 a fejlett országokhoz hasonlóan átlag alatti növekedést könyvelt el, aránya a világ nemzeti össztermékéből 27,9%-ról 23,1%-ra csökkent.¹⁰ Hasonló tendenciák zajlottak le a felek külkereskedelmében is: Oroszország részesedése a globális kereskedelemről az 1999-es 0,7%-ról 2012-re 2,2%-ra nőtt. Ez a mintegy háromszoros növekedés megfelel a vezető BRIC-államok, a kínai vagy az indiai külkereskedelem

¹⁰ IMF WEO.

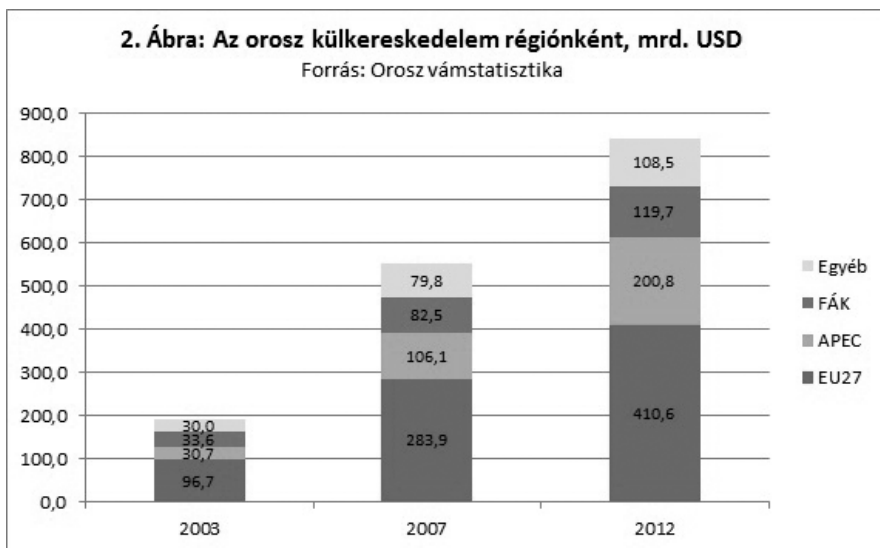
növekedése ütemének. Ezzel szemben az EU világkereskedelemben betöltött szerepe is csökkent, 19,5%-ról 16%-ra.¹¹

Ilyen helyzetben az a tény, hogy az Unió képes volt megőrizni kiváltságos szerepét az orosz áruforgalomban, illetve az csak mérsékelten csökkent, tulajdonképpen a reláció relatív erősödését feltételezi. Mindez főleg a kilencvenes évek kereskedelmi trendjeinek ismeretében jelent változást. A Szovjetunió felbomlását követő évtizedben az Európai Unió részesedése az orosz külkereskedelemből még mérsékelten, mintegy öt százalékponttal emelkedett (1993-ban az EU25-ök még csak az orosz kivitel 45%-át vették fel), a felek közötti aszimmetria az Unió javára nőtt.¹² Ehhez képest az Unió, mint kereskedelmi partner a 2000-es évek közepétől már nem tudta érdemben növelni részesedését az orosz külkereskedelemben, miközben az orosz piac jelentősége az Unió számára folyamatosan nőtt a vizsgált időszakban, az aszimmetria tehát csökkent. Uniós importoldalon az olajár emelkedésének fényében nem meglepő, hogy Oroszország a 2002-es 4. helyről (6,9%) 2012-re Kína mögött a 2. legfontosabb partnerré vált (12,2%), leahagyva az Egyesült Államokat. Ezzel párhuzamosan azonban Moszkva az uniós exportpiacok között is 3,9%-ról (5. hely) 6,9%-ra (4.) növelte részesedését, jelentős piaccá válva pár szektorális szegmensben.

¹¹ Eurostat.

¹² Orosz vámstatisztika alapján. Ludvig, Zsuzsa (2008). *Oroszország és a kibővült Európai unió gazdasági kapcsolatai*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 252.o.

Mint a fenti táblázatokból is látható a 2000-es évek orosz relációjának kereskedelmi folyamatai nem egyediek. Az Unió kapcsolatrendszerében a feltörekvő piacok súlya, így Oroszországé értelemszerűen nőtt, leginkább az OECD-n belüli, főképp az amerikai reláció gyors térvesztése mellett. Az orosz külkereskedelemben ugyanez a folyamat, a Távol-Kelet térnyerése a kereskedelmi kapcsolatokban még dinamikusabb lendülettel zajlik. Bár az Unió még őrzi korábbi szerepét Moszkva partnerei között, a távol-keleti piac térnyerése az orosz külkereskedelemben drámai és jellemzően itt is az orosz importoldal a domináns. Az APEC részesedése a teljes orosz behozatalból 2003 és 2012 között szűk egyötödről bő egyharmadra nőtt. Tekintettel az energiaszektor fejlesztési terveire, a következő években ehhez felzárkózóban van a távol-keleti orosz exportteljesítmény, ami tovább növeli majd a régió súlyát a teljes külkereskedelemben. Mindez Kína esetében látványos, amely a 2010-es évek elejére már elfoglalta Németország korábbi első helyét a kereskedelmi partnerek között. Ugyanakkor olyan, már fejlett távol-keleti országok is, mint Japán szilárdan megvetették a lábukat a tíz legnagyobb orosz partner között és a többi, kisebb APEC-tagállammal is gyors ütemben nő a forgalom.

Az APEC országok térnyerése eddig csak mérsékelten járt együtt az uniós reláció visszaszorulásával. Az EU27 súlya a teljes orosz importban 2003 és 2012 között 46,7%-ról csak 42,2%-ra süllyedt. Következésképp az APEC részesedés főleg a többi, nem fejlett ipari országok részesedésének a rovására nőtt, ezek nem voltak képesek érdemben érvényesülni az orosz import látványos növekedése alatt. Mindez kiváltképp

igaz a FÁK-relációra, aminek súlya az orosz vámstatisztika alapján tíz év alatt 22,9%-ról 13,3%-ra csökkent. Ez talán nem meglepő, tekintettel a FÁK-országok versenyképességére és a térségbeli olaj- vagy gáztermelő államok, Kazahsztán, Türkmenisztán vagy Azerbajdzsán sikeres energiaexport-diverzifikációs törekvéseire. Fontos kérdés, hogy az APEC-reláció mennyire tekinthető az EU-ból érkező import komplementerének, avagy konkurensének. Összességében, mint az a terméktérkép ismertetésénél majd bemutatásra kerül, bár vannak komplementer árucsoportok (pl. kínai textilexport), de például a gép- és járműipar nem kevésbé domináns az APEC-relációban, mint az unióban. Ugyanez lesz majd elmondható az orosz exportoldalról, amikor az energiaexporthoz szükséges távol-keleti vezetékek, mezők és fejlesztések elkészülnek.

Az orosz külkereskedelem és az orosz gazdaság ilyen nagymértékű bővülésének meghatározó oka az energiaárak növekedése volt. Az olajár a 2002-es 25,01 USD/hordó szintről – a 2008-2009-es átmeneti visszaesés mellett – 2012-re 111,63 USD/hordó szintre nőtt.¹³ Az LNG-export nélkül számolt orosz nyersolaj-, olajtermék- és gáz-árindexek ennek megfelelően több mint hatszoros, dollárban számolt nominális növekedést tudhattak magukénak ebben az időszakban.¹⁴ Mindez összességében közel kétszeres cserearány-javulást eredményezett az orosz külkereskedelemben, megnyitva az utat a jelentős importbővülés előtt is.¹⁵ Külön említést érdemel, hogy látványos tranzitháborúk árán ugyan, de Moszkva sikerrel számolta fel a posztszovjet térség különleges árképzését a 2006-2009-es időszakban. Ennek egyes elemei megmaradtak ugyan, a Moszkvához lojális Belarusz vagy Örményország az európaihoz képest továbbra is kedvezményesen kapja a földgázt és részben a nyersolajat is, de ezek a korrekciók így is jelentősen javították az orosz exportteljesítményt az árindexek szintjén. Ugyanakkor a magas importfüggőségű FÁK-országokban ez komoly fizetési mérleg egyensúlytalanságokat okoz mind a mai napig, rontja exportteljesítményüket és fogyasztásukat, ami közvetve szintén magyarázza a FÁK-piacok visszaszorulását az orosz külkereskedelemben.

¹³ Ez az angol Brent jegyzésére, az orosz Urals jegyzésár ettől némileg eltér.

¹⁴ 6,16-szoros növekedés. Ehhez járult a közel 30%-os (29,35%) volumenbővülés. Saját számítások az orosz jegybank adatai alapján, az LNG-kereskedelem figyelembe vétele nélkül.

¹⁵ 2003 és 2012 között az orosz vámstatisztika szerint az exportárindex 3,11-szeres, míg az importárindex csak 1,64-szeres növekedést mutatott fel.

1. Táblázat: Az orosz külkereskedelem termékstruktúrája pár kiválasztott partnerrel, 2012, %								
	EU		FÁK		Kína		Teljes	
	Exp.	Imp.	Exp.	Imp.	Exp.	Imp.	Exp.	Imp.
Élelmiszer, agrártermék	0,84	10,82	5,32	11,80	2,87	3,10	3,17	12,85
Ásványi nyersanyag (kiv. energia)	0,42	0,21	1,60	5,57	6,10	0,20	1,06	1,07
Energiahordozók	82,75	0,84	54,98	5,44	69,61	0,32	70,33	1,29
Vegyipari termékek, kaucsuk	3,77	21,19	9,06	9,65	8,62	8,11	6,09	15,25
Bőraru, bőripari termékek	0,13	0,28	0,10	0,24	0,04	1,63	0,10	0,51
Fa- és papíripari termékek	0,80	2,86	2,93	2,72	8,02	1,30	1,93	1,96
Textilipari termékek, cipő	0,05	2,06	0,66	6,83	0,01	14,98	0,14	5,61
Drágakövek, ékszerek	2,38	0,16	0,24	0,26	0,09	0,50	2,63	0,23
Fém- és fémipari termékek	7,38	5,48	9,24	16,12	0,98	8,00	8,46	7,01
Gépek, közlekedési eszközök	1,03	50,17	13,32	37,79	3,26	52,95	5,05	50,15
Egyéb	0,44	5,93	2,54	3,57	0,40	8,90	1,04	4,06
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Forrás: Orosz vámstatisztika								

Az EU-orosz áruforgalom termékstruktúrája is sokkal stabilabb képet mutat, mint az orosz külkereskedelem egyéb nagyobb relációi. Az orosz exportoldalon az energiahordozók meghatározóak, az orosz vámstatisztika szerint 2012-ben a teljes uniós kivitel 82,75%-át ez a termékcsoport adta. Értelemszerűen e tétel súlya dinamikusan nőtt az időszak folyamán, a némileg más módszertan alapján számoló Eurostat adatai alapján 2002 és 2012 között 59,85%-ról 76,31%-ra. Ugyanakkor az orosz energiaexport célpiaci diverzifikációja már érezteti a hatását az időszak exportstatisztikaiban: például a Kínába irányuló teljes kivitelben 2003 és 2012 között 19,81%-ról 69,61%-ra nőtt az energiahordozók aránya.¹⁶ Mindez azt jelenti, hogy míg az ezredfordulón ez a tétel gyakorlatilag hiányzott a távol-keleti relációkból, addig 2009-ben már az orosz nyersolaj-export 12%-a ment a térségbe. 2020-ig ez az arány 20% fölé nőhet.¹⁷ Hasonló diverzifikáció következhet be a földgázexportban az elkövetkező egy évtizedben. Ez csak 2009-ben indult meg a szahalini koncessziók révén, 2013-ban is csak 14,2 milliárd köb-

¹⁶ Orosz vámstatisztika.

¹⁷ Henderson, James (2011). *The Strategic Implications of Russia's Eastern Oil Resources*, Oxford: Oxfordenergy WPM-41. 9-11.o.

mértet adtak el a Távol-Keleten. Ehhez képest a 2014. májusi kínai szerződés évi 38 milliárd köbméter exportját irányozza elő (ez nagyjából a Gazprom jelenlegi németországi exportvolumenével azonos), ehhez jönne még egy 10 millió tonnás (13,3 milliárd köbméter) cseppfolyósító kapacitás Vlagyivosztokban. Összességében az Orosz Nemzeti Energiastratégiában 2025-30-ra előirányzott 19-20%-os távol-keleti részesedés¹⁸ a teljes orosz szénhidrogén-exportból a bejelentett fejlesztési projektek fényében még némileg alulbecsültnek is tűnhet.

Mindennek következtében a tágan vett Európa és a FÁK monopóliuma az energiaexport vonatkozásában teljes bizonyossággal oldódni fog. Az orosz termelők ráutaltsága az európai piacokra csökkenni fog, mint ahogy ezt egyébként a Rosznyeft elmúlt tíz éves tevékenysége demonstrálta is. A cég a távol-keleti exportprojektek fő letéteményese, pénzügyi nexusainak, befektetési tevékenységének jelentős hányadát már eleve kínai szereplőkkel alakította ki. Ennek látványos eleme volt az ESPO-vezeték építése és a Rosznyeft ehhez kapcsolódó szállítási szerződése.¹⁹ Fordított esetben, az EU importoldalon való jelentőségvesztése nem jelezhető előre ugyanekkora bizonyossággal. Az Unió energiaimportjában a 2002-es 25,9%-ról 2012-re 29,8%-ra nőtt Oroszország súlya.²⁰ Oroszország az egyetlen szállító, amely szinte mindegyik fűtőanyagnál meghatározóan jelen van, nemcsak a szénhidrogének, hanem a nukleáris fűtőelemek, de még a szén importjában is. Orosz oldalon az olajexport részleges kivételével nem mutatkoznak volumenkorlátok az európai relációban, az ország rendelkezik a szükséges készletekkel és termelési kapacitással ahhoz, hogy akár növelje is a szállításokat. Sem a piaci, sem a technológiai folyamatok nem mutatnak abba az irányba, hogy az orosz részesedés csökkenne az ókontinensen. Mindennek következtében, hacsak a politikai, ellátás-biztonsági tényezők nem szólnak közbe, a mai kondíciók mellett a korábbi szektorális aszimmetria mérvadó csökkenésére lehet számítani. Oroszország jó eséllyel megőrizheti 30-33%-os arányát az EU energiaimportjában, miközben az Unió ré-

¹⁸ Energy Strategy of Russia for the Period up to 2030. (2009). (URL: http://www.energystrategy.ru/projects/docs/ES-2030_%28Eng%29.pdf). (Letöltve: 2014. szeptember 1.). 23.o.

¹⁹ Henderson, James (2012). Rosneft – On the Road to Global NOC Status? Oxford: Oxfordenergy WPM-44.

²⁰ Az Eurostat adatai szerint 2013-ban Oroszország részesedése az uniós importból a következőképpen alakult: nyersolaj- és olajtermék – 34%, vezetékes földgáz (kiv. LNG) – 49%, szén – 28%, lignit – 11%. Pongas, Evangelos; Todorova, Ani; Gambini, Gilberto. Statistics in focus 13/2014. Eurostat. (URL: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Trade_in_energy_products). (Letöltve: 2014. augusztus 30.)

szesedése az orosz kivitelben 10-15 százalékponttal süllyedhet a 2020-as évek közepére. Mindez nem meglepő a világ energiakereskedelmi tendenciáinak fényében. Európa a 2000-es évek elejétől lassan átadta globális importóri vezető szerepét a Távol-Keletnek. Az orosz alkalmazkodás sok más termelőhöz képest még megkésett is, az Öböl menti Államok, mint például Katar már sokkal korábban megkezdték exportjuk átirányítását ezekbe a térségekbe. Mindez rossz ómen az európai energiaárak vonatkozásában: a Távol-Kelettel élesedő versenyhelyzet növekvő árszintet sugall, aminek érvényesítésében súlyából fakadóan központi szerepe lehet Moszkvának.

Orosz importoldalán három nagyobb árucsoport dominálja az uniós relációt: a teljes behozatal felét (2012 – 50,17%-át) adó gép- és járműipar, a bő ötödét adó vegyipar (21,29%) és a teljes reláció tizedét képező élelmiszeripar (10,82%). Érdekes megjegyezni, hogy az EU reláció nem különbözik érdemben a teljes orosz importstruktúráról, illetve a fejlett államokkal való kereskedelmi szerkezettől. Így például az Oroszországba irányuló kínai kivitelben a gép- és járműipar részesedése még kis mértékben meg is haladta az uniós szintet, az Egyesült Államok viszonylatában az élelmiszer-forgalom meghatározó. Ellentétben az orosz exportstruktúrával, importoldalán nincsen kimagasló koncentráció: az EU exportjában egyetlen SITC termékcsoporthoz sem haladja meg Oroszország részesedése a 10%-ot, ezt is csak a mezőgazdaság és élelmiszeripar esetében éri el.

Az orosz import vonatkozásában az orosz kereskedelempolitika és a WTO-csatlakozás folyamata jelentős szerepet játszik. Az orosz protekcionista törekvések érdemben befolyásolták az EU-val folytatott forgalmat és a 2000-es évek folyamán mind a vámtételek, mind az egyéb kereskedelemkorlátozó intézkedések terén jelentősebb szerepre tettek szert. Így például az élelmiszeripari vagy a személygépkocsik behozatalára vonatkozó vámtételek 2002 és 2012 jellemzően nőttek, utóbbi esetben igencsak jelentős mértékben. Az orosz WTO-csatlakozás ezen területek túlnyomó többségében 2020-ig érezhető vámtételcsökkenést hozhat. Shepotylo és Tarr számításai szerint a legjelentősebb vámcsökkenések a fa- és papíriparban (6,1 százalékpont), a könnyűiparban (4,1) és az élelmiszerágazatban (4,6) várhatóak.²¹

A potenciális pozitív kereskedelmi hatásokat jelentősen mérsékelheti, hogy épp ezen szektorok legtöbbszörében valamilyen szinten megindultak a

²¹ Shepotylo, Oleksandr; Tarr, David G. (2012). *Impact of WTO Accession and the Customs Union on the Bound and Applied Tariff Rates of the Russian Federation*. World Bank - Policy Research Working Paper 6161. 4.o. Ehhez képest egyes kisebb árucsoportok, pl. a járműipari import vámtételek súlyozott átlaga nagyjából 70%-kal csökken 2020-ig.

külföldi beruházások és a termelés áttelepítése. Így egyes élelmiszeripari ágazatokban (pl. sör-, üdítőgyártás, dohány- és csokoládéipar) kizárólagossá vagy meghatározóvá váltak a külföldi cégek oroszországi leányvállalatai. Részben ennek, részben az orosz agráripár magára találásának is betudható, hogy az uniós élelmiszer-kivitel aránya a dinamikus piacbővülés ellenére a kilencvenes évekre jellemző 20% feletti szintről mára 10% körüli arányra mérséklődött az EU orosz exportjában. Hasonlóképp a külföldi cégek váltak meghatározóvá a WTO-csatlakozás és az uniós piac által kiemelten érintett fa- és papíripár területén. Az autómárkák, gyógyszergyártás vonatkozásában a legnagyobb nyugati vagy távol-keleti márkák legalább egy összeszerelő- vagy tablettázó üzem mértékéig már képviseltetik magukat, megkerülve ezáltal a magas vámfalakat.²²

Ugyanakkor nem egyértelmű a magas vámszintek és a külföldi tőke-beruházások közötti logikai kapcsolat mértéke és iránya. Bizonyos esetekben deklarált volt a belső, orosz tulajdonú termelők védelme (autógyártás). Más, elsősorban agráripár ágazatokban, ahol az önellátás erősítése (élelmiszeripár) szintén fontos kereskedelempolitikai célkitűzés volt, első rátekintésre vegyesek a tapasztalatok. A külföldi tőke jelenléte nem feltétlenül tűnik vízvázasztónak, nehéz kimutatni vámpolitikai eltéréseket pusztán a szektor tulajdonosi szerkezete alapján. Nem egyértelmű a már bennlévő külföldi vállalatok álláspontja a protekcionizmus megítélésekor sem. Amennyiben egy cég már vállalta az oroszországi beruházásokkal járó költségeket, jelentős piaci részesedést harcolt ki magának, a piaci liberalizáció komoly profitkockázatot jelenthet számára. Ugyanakkor a beruházási döntéseket egy sor másik szempont is befolyásolhatja. Az egyik meghatározó megfontolás az orosz piac mérete és elmúlt években való növekedése és kilátásai voltak. A 2000-es évek közepétől Németország után az orosz volt a második legnagyobb európai piac az újautó-eladások vonatkozásában, míg a teljes orosz élelmiszerpiac az évtized végére az uniós nagyjából az ötödére dagadt. A piacméret mellett az eltérő kulturális igények és műszaki előírások, az orosz esetben jelentős árfolyamkockázatok vagy a vámszintektől független, politikai jelleggel is alkalmazott beviteli korlátozások nagymértékben ellensúlyozták a beruházási kockázatokat a külkereskedelem kiváltásakor.

Ettől függetlenül az EU és Oroszország között esetleg kialakítandó szabad kereskedelemnek még mindig komoly jelentősége lehetne, kiváltképp az európai export vonatkozásában. Az uniós cégeknek jelentős

²² Pappé, Jakov; Galuhina, Jana (2009). *Rosszizskij krupnij biznisz – pervije 15 let*. Moszkva: GU VSE. 117-120 o.

könnyebbé nyújtana a maradék orosz vámtételek eltörlése, főleg mivel mindegyik lényegesebb exportszegmensben komoly külső versenytársaik vannak. A téma még a kilencvenes években, az orosz fél kérésére bekerült a felek által vázolt perspektívába: a Partnerségi Egyezmény az orosz WTO-csatlakozást szabta a szabadkereskedelmi tárgyalások megkezdésének előfeltételéül. Ugyanakkor a putyini korszak általános protekcionista kereskedelempolitikai gyakorlata, az orosz kereskedelem szerkezetéből adódó kedvezőtlen költség-haszon viszonyok, illetve a posztszovjet térség integrációs folyamataira gyakorolt negatív hatás, és nem utolsósorban a feszült politikai viszony miatt ez a kérdés valószínűleg lekerült a napirendről.²³ Egyetlen komolyabb egyeztetés sem történt a kérdésben az orosz WTO-csatlakozás óta, és nem is nagyon látszik arra hajlandóság sem Moszkvában, sem Brüsszelben.²⁴

Shepotylo és Tarr már idézett tanulmányában jelzi, hogy a posztszovjet reintegrációk, a szabályozás szintjén 2010 júliusától alkalmazott belarusz-orosz-kazah Vámunió nem érintette érdemben az orosz vámszinteket.²⁵ Ugyanakkor a FÁK-on belüli külkereskedelmi trendek továbbra is sok vonatkozásban különböznek a „távol-külföldi” folyamatoktól. Egyrészt az orosz energiahordozók exportjának aránya jóval alacsonyabb, mint a teljes orosz exportstruktúrában (2012-ben az orosz vámtatisztika alapján annak aránya 54,98% a FÁK-ban a teljes orosz kivitelre számolt 70,33%-kal szemben). Az európai árazásra történő részleges áttérés hatását sok tekintetben mérsékelte a FÁK-országok abból fakadó importvolumen-csökkenése, ezért a külkereskedelmi arányok vonatkozásában az energiaár-emelkedés következményei mérsékeltek maradtak. Ugyanakkor látványos volt a FÁK-ból származó orosz gép- és járműimport arányának dinamikus növekedése (a 2003-as 19,23%-ról 2012-re 37,79%-ra), aminek java része Belaruszra és Ukrajnára jutott. Ezek jellemzően posztszovjet klaszterek, amelyek nem versenyképesek a távol-külföldi piacokon. Ezek a szektorok szinte csak a FÁK-térségbe, döntően Oroszországba exportálnak olcsó, de kevésbé jó minőségű termékeket. Ez a folyamat nem automatikus és

²³ A kérdésben meglévő álláspontok jó áttekintését adja Meisel, Sándor (2009). Az Európai Unió és Oroszország közötti szabadkereskedelmi megállapodás esélyei, feltételei és lehetséges hatásai. In: Ludvig, Zsuzsa; Novák, Tamás (eds.): A posztszovjet országok nemzetközi beilleszkedése: külkapcsolatok és energetika. *Kelet-Európa Tanulmányok IV, Budapest: MTA VKI.* 28-52.

²⁴ Az EU 2009-es jelentése az Unió 40 vizsgált partnere közül Oroszországot találta a legprotekcionistaabbnak. Idézi: Weiner, Csaba (2011). A válság hatása az orosz gazdaságra és államra. 68. o. In: Ludvig, Zsuzsa; Meisel, Sándor (eds.). Gazdasági válság a posztszovjet térségben. *Kelet-Európa Tanulmányok VIII, Budapest: MTA VKI.* 44-113.

²⁵ Shepotylo és Tarr (2012), 4.o.

nem kölcsönös: a hasonló típusú orosz export aránya durván a felére csökkent a FÁK-ba, ami vagy ezen országok technikai modernizációjának lassulását, vagy az orosz gépipari import fejlettebb, európai technológiával való kiváltását jelzi. Ugyanakkor ezen posztszovjet klaszterek és technológiai láncok megléte, illetve az orosz gazdasági növekedés által való revitalizálódásuk azt is jelenti, hogy Belarusz vagy Ukrajna külkereskedelmében a FÁK- és az orosz reláció az elmúlt évtizedben nem csökkent érdemben, sőt, esetenként nőtt. Így például Ukrajnában 2002 és 2012 között a FÁK részesedése az ukrán exportból 24,38%-ról 36,78%-ra nőtt, míg Belaruszban a volt szovjet térség továbbra is több exportot vesz fel, mint az összes többi együttvéve.²⁶ Jellemző ezen szektorok makrogazdasági, szociális jelentőségére, hogy a gép- és járműipar mind Ukrajnában, mind Belaruszban a GDP több, mint 10%-át adja.

A FÁK-on belüli forgalom élénkülése kiváltképp jelentőséget nyer, amennyiben az EU27-tel való kereskedelmi trendek fényében vizsgáljuk azokat. Az Eurostat adatok szerint az Unió importja Ukrajnából az említett időszakban mindössze bő kétszeres növekedést tudhat maga mögött: 6,65 milliárd EUR-ról 14,61 milliárdra nőtt (Belarusz esetében 1,57 milliárd és 4,58 milliárd EUR). Ez jócskán elmarad az ukrán vagy belarusz FÁK-reláció euróban számolt 4,2-4,7-szeres növekedéséhez képest. A külkereskedelmi folyamatok – jelen esetben az energetikai szegmens kizárásával történt vizsgálata – ismételten rámutatnak ezen posztszovjet országok komoly dilemmáira az EU-szabad kereskedelem-orosz Vámunió versenyfutásban, illetve aláhúzzák ezen döntésekben a politikai megfontolások esetenként meghatározó szerepét. Feltehetően az uniós integráció folyamata rendkívüli szektorális áldozatokat követelhet, amennyiben az orosz fél komolyabb kereskedelmi restriktíót akar és képes alkalmazni Kijev ilyen irányú döntéseinél. Mint ahogy Andrew Wilson és Nicu Popescu is rámutat tanulmányukban, bár az EU kétségtelenül vonzóbb modellt kínál ezeknek az országoknak, nem automatikus annak érvényesülése, főként a meglévő orosz pozíciók fényében.²⁷

Az EU Oroszországgal folytatott kereskedelmének tagállamok szintjén való eloszlása csak mérsékelten változott az elmúlt években. Bár a kereskedelmi forgalom volumene több mint háromszorosára duzzadt, a főbb partnerek ugyanazok maradtak, legfeljebb a sorrendjük változott. Hollandia látványos előretörése feltehetően az orosz tranzit-

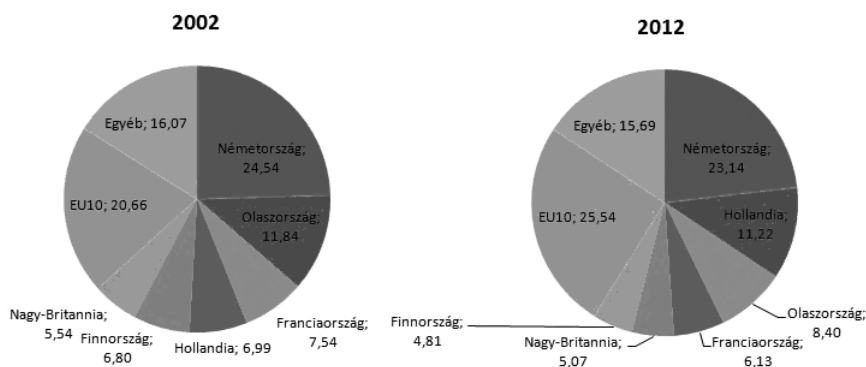
²⁶ Official Statistics of the Countries of the CIS. (2013). [CD-ROM]. Minszk: FÁK Statisztikai Szolgálat.

²⁷ Popescu, Nicu; Andrew, Wilson (2009). Russian and European Neighbourhood policies compared. In: Southeast European and Black Sea Studies, Vol. 9, No. 3 (September 2009), pp. 317-331. p 321-322.

diverzifikáció, az orosz olaj és olajtermék-export kereskedelmi nexusainak északra tolódásából, a rotterdami kikötő felértékelődéséből fakadtak.²⁸ Németország kiegyensúlyozott teljesítményt nyújtott az egész időszak folyamán és biztosan őrizte első helyét az Unión belüli partnereket illetően. Igazán látványos volt az új tagok, az EU10-ek térnyerése. A közhiadelemmel ellentétben ez nem az energiaárak emelkedésének a következménye, az importoldalón ezen országok súlya alig nőtt. Robbanásszerű, közel hétszeres volt azonban az Oroszországba irányuló export bővülése. Ez az esetek túlnyomó részében valószínűleg a térségbe betelepülő külföldi multinacionális vállalatok teljesítményének köszönhető, és csak kisebb részt a hagyományos, agrár- és „őshonos” cégek kivitelének. Ugyanakkor ez az esemény egyértelműen trendfordulót jelent a kilencvenes évek viszonyaihoz képest, amikor a „szovjet piacok elvesztése” révén ezen országcsopót reprezentációja az orosz piacon nyugat-európai társaikhoz képest csökkent. Éppen ezért ez a növekedés is alacsony bázisról indult és az esetek jelentős részében szó sincs a „szovjet piacokra való visszatérésről”: Oroszország és az egész posztsovjét régió súlya a teljes külkereskedelemben messze elmarad a szocialista időszakban tapasztaltaktól. Oroszország súlya még a viszonylag magasan integrált balti államok esetében is jellemzően jóval 20% alatt marad a teljes külkereskedelemben, a visegrádi országok esetében pedig a 10%-os arányt sem éri el.²⁹

3. Ábra: Az EU27-ek külkereskedelme Oroszországgal tagállamonként, 2002, 2012, %

Forrás: Eurostat

²⁸ Erre utal az is, hogy a növekmény legjava a holland import majdnem hétszeres növekedéséből fakad.

²⁹ Eurostat (2011). 408.

A külkereskedelmi deficit normális jelenségnek számít az EU oldalon, mértéke értelemszerűen dinamikusán nőtt az energiaárak emelkedésével párhuzamosan. Ugyanakkor ennek mértéke nagyjából megegyezik a többi uniós energetikai partnernél megfigyelhető változásokkal, például az észak-afrikai országokkal szemben kialakult kereskedelmi deficitekkel. Nem meglepő, hogy a kínai relációban megfigyelhető, az orosz lényegesen meghaladó aránytalanság sokkal inkább foglalkoztatta az uniós kereskedelempolitikát, hiszen az versenyképességi okokra vezethető vissza. Ebben a viszonylatban nem várható érdemi fejlemény. Az orosz külkereskedelmi dinamikát rövid távon az olajár alakulása, az árfolyamra ható, gyakran nem gazdasági jellegű események jobban meghatározzák, mint a versenyképesség javulása vagy a belső strukturális kérdések.

3) KONKLÚZIÓ

Az EU-orosz kereskedelmi kapcsolatok a nyilvánvaló különbözőségek ellenére is pár ponton sok hasonlóságot mutatnak a jelenleg az EU és az Egyesült Államok között tárgyalt transzatlanti szabad kereskedelem kérdéskörével. Utóbbi melletti érvek egy jelentős része is abból a politikai felismerésből fakad, hogy a világkereskedelem új centrumainak a felemelkedésével a partnerek közötti reláció egyre inkább a jelentőségét veszti. Ennek implikációi, a tőkeforgalomban bekövetkező visszaesés, a kölcsönös gazdasági érdekek egyre érezhetőbb csökkenése hosszabb távon veszélyeztetik a kapcsolatrendszer egészét, beleértve abba a biztonsági vagy politikai dimenziókat is. Éppen ezért a relációban új, minőségi impulzusokra van szükség, ami megfordítja ezt a trendet.³⁰

Ellentétben a transzatlanti kereskedelempolitikával, az EU-Oroszország relációban egy ilyen fordulat esélye ma minimálisra csökkent. Bár mindkét fél növekedési problémákkal küszködik, komplementer gazdasági struktúrákról van szó, mai állapot szerint ez egy hanyatló, de legalábbis stagnáló kapcsolatrendszernek tűnik. Ebben kétségkívül meghatározó szerepet játszanak a politikai szempontok, a felgyülemlett és megoldatlan konfliktusok. A mostani ukrán válság, az elrendelt szankciók is csak egy kisülési pontja volt ezeknek a feszültségeknek. Minden jel szerint véget ért az a viszony, amelyet az EU-orosz kapcsolatokban 1994 óta a „partnerség” fogalomkörével fedtünk le.

³⁰ Baranovsky, Vladimir; Utkin, Sergey (2012). *Europe as seen from Russia. Perspectives*, Vol. 20, No. 2. 63-82 o.

Ugyanakkor az új korszaknak még korai lenne nevet adni. Ez a szétválás lehet átmeneti, amely egy majdnem három évtizedes huzamos közeledési folyamat utáni erőgyűjtést jelent. Lehet stabilizáló hatású, amennyiben az erőltetett együttműködés kényszere nélkül a felek ki tudnak alakítani egy kiegyensúlyozottabb, még ha nem is annyira szoros viszonyt. És kétségtelenül lehet egy konfliktusosabb időszak kezdete is, főleg amennyiben a mára felgyülemlett kérdéseket nem sikerül hideg fejjel feldolgozni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arbatova, Nadezhda (2004). How wide? How Deep? – A Russian View. *Challenge Europe* 12. 64-67.
- Averre, Derek (2009). Competing Rationalities: Russia, the EU and the ‘Shared Neighbourhood’. *Europe-Asia Studies* Vol. 61, No. 10. 1689–1713.
- Delcour, Laure (2007). Does the European Neighbourhood Policy Make a Difference? Policy Patterns and Reception in Ukraine and Russia, *European Political Economy Review*, 7, Summer. 118-155.
- Emerson, Michael (2003). *The Shaping of a Policy Framework for the Wider Europe*. Brussels: Centre for European Policy Studies Policy Brief No. 39.
- Popescu, Nicu; Andrew, Wilson (2009). Russian and European Neighbourhood policies compared. *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 9, No. 3. 317-331.
- Gerrits, André (ed.); Bader, Max; de Haas, Marcel; de Jong, Jacques (2008). *The European Union and Russia: Perception and Interest in the Shaping of Relations*. The Hague: Clingendael Institute.
- Haukkala, Hiski (2008). Russian Reactions to the European Neighbourhood Policy. *Problems of Post-Communism*, Vol. 55, No. 5, 40-48.
- Haukkala, Hiski (2009). Lost in Translation? Why the EU has Failed to Influence Russia’s Development. *Europe-Asia Studies*, Vol. 61, No. 10. 1757–1775.
- Henderson, James (2011). *The Strategic Implications of Russia’s Eastern Oil Resources*, Oxford: Oxfordenergy WPM-41.
- Henderson, James (2012). Rosneft – On the Road to Global NOC Status? Oxford: Oxfordenergy WPM-44.
- Hopf, Ted (ed.) (2008). *Russia’s European Choice*. New York, Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Lo, Bobo (2009). *Russia’s Crisis—What it Means for Regime Stability and Moscow’s Relations with the World*. London: Centre for European Reform Policy Brief.
- Ludvig, Zsuzsa (2008). *Oroszország és a kibővíült Európai unió gazdasági kapcsolatai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lukyanov, Fyodor (2008). Russia–EU: The Partnership That Went Astray. *Europe-Asia Studies*, Vol. 60, No. 6. 1107-1119.
- Meisel, Sándor (2009). Az Európai Unió és Oroszország közötti szabadkereskedelmi megállapodás esélyei, feltételei és lehetséges hatásai. In: Ludvig, Zsuzsa; Novák, Tamás (eds.): *A posztsovjet országok nemzetközi beilleszkedése: kapcsolatok és energetika. Kelet-Európa Tanulmányok IV*, Budapest: MTA VKI. 28-52.

- Pappe, Jakov; Galuhina, Jana (2009). *Rosszijszkij krupnij biznisz – pervije 15 let*. Moszkva:GU VSE.
- Pongas, Evangelos; Todorova, Ani; Gambini, Gilberto. Statistics in focus 13/2014. Eurostat. (URL: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Trade_in_energy_products). (Letöltve: 2014. augusztus 30.)
- Putin, Vladimir (2007). Speech at the 43rd Munich Conference on Security Policy. (URL: www.securityconference.de/konferenzen/). (Letöltve: 2014 október 27.)
- Shepotylo, Oleksandr; Tarr, David G. (2012). *Impact of WTO Accession and the Customs Union on the Bound and Applied Tariff Rates of the Russian Federation*. World Bank – Policy Research Working Paper 6161.
- Trenin, Dmitry (2008). *Russia and the European Union: Redefining Strategic Partnership*. In: Grevi, Giovanni; de Vasconcelos, Álvaro (eds.): *Partnerships for Effective Multilateralism: EU Relations with Brazil, China, India and Russia*. Paris: European Institute for Security Studies, Chaillot Paper no.109.
- Weiner, Csaba (2011). A válság hatása az orosz gazdaságra és államra. 68. o. In: Ludvig, Zsuzsa; Meisel, Sándor (eds.). *Gazdasági válság a posztsovjet térségben. Kelet-Európa Tanulmányok VIII*, Budapest: MTA VKI. 44-113.
- Zimmermann, Hubert (2007). Realist Power Europe? The EU in the Negotiations About China's and Russia's WTO Accession. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 45, Issue 4. 813-832.

AZ OROSZ-KÍNAI RELÁCIÓ FEJLŐDÉSE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KERESKEDELMI KAPCSOLATOKRA

Szunomár Ágnes

1) BEVEZETŐ

Oroszország régóta szorgalmazza egy olyan nemzetközi rendszer kialakítását, mely nem Nyugat-centrikus, kevésbé függ az Egyesült Államoktól, vagy az Európai Uniótól. Az ukrán válság és az annak folyományaként hozott nyugati szankciók csak megerősítették Moszkva ezen elhatározását. A multipoláris világot ugyancsak szorgalmazó Kínával ápolt kapcsolat erősítése, így ha nem is először merül föl, de ma talán minden korábbinál aktuálisabb Oroszország számára. De vajon érdemes-e Moszkvának Peking kegyeit keresnie, és érdekelt-e Kína az orosz kapcsolat – adott esetben más relációinak kárára történő – erősítésében?

Kutatásaink azt mutatják, hogy míg politikai és stratégiai kérdésekben jelentős az együttműködés a két ország között, addig gazdasági téren a reláció igencsak kiegyensúlyozatlan: míg Moszkva számára Kína szerepe egyre meghatározóbb, addig Peking szemszögéből az orosz piac nem sokban különbözik más, elsősorban fejlődő piacoktól.

Jelen tanulmány a reláció történetének rövid áttekintését követően a kapcsolat gazdasági aspektusait veszi górcső alá, kiemelten foglalkozik a kereskedelmi relációval, majd röviden kitér a befektetések helyzetére is. A hadipari és az energetikai együttműködés – bár érintőlegesen foglalkozunk vele – alapvetően nem része e tanulmánynak.

2) A RELÁCIÓ TÖRTÉNETÉNEK RÖVID ÁTTEKINTÉSE

A kínai-orosz kapcsolatok több évszázadra tekintenek vissza, melynek során a baráti és az ellenséges viszonyulás egyaránt jellemző volt, azonban a felek mindig jelentős nemzetközi szereplőként és fontos szomszédként tekintettek egymásra (Ludvig [2010] p. 274). Oroszország és Kína modernkori együttműködése, a reláció felfutása már a kilencvenes évek elején megindult, felelevenítve ezáltal a „sárkány és a medve” szoros barátságának – a Nyugat által esetenként aggodalommal szemlélt – képét.

Az 1949 októberében megalakult kommunista Kína kapcsolata a Szovjetunióval jól indult ugyan, de az az ideológiai és személyes ellentétek miatt már az ötvenes évek végére megromlott, e hűvös viszony pedig egészen a gorbacsovi fordulatig tartott. A szovjet pártfőtitkár 1989-ben látogatott Pekingbe, ahol tárgyalópartnerével, Csiang Cö-minnel egy 18 pontos nyilatkozatban új, nyitott, közvetlen és aktív párbeszédet hirdettek (Ludvig [2010] pp. 274-275). A kapcsolatok gyors felfutása a kilencvenes években igen szembetűnő volt: a retorika szintjén hangoztatott baráti együttműködést gyors egymásutánban követte 1994-ben a konstruktív, majd 1996-ban a stratégiai partnerség kezdeményezése orosz részről, a kínai fél azonnali pozitív reakciójával. Mindez pedig annak ellenére ment végbe ilyen gyorsan, hogy a reláció ekkoriban számos problémától volt terhes, melyek között elsősorban a határviták, a kínai emigránsok egyre növekvő száma az orosz Távol-Keleten, illetve az ezekből adódó biztonsági kérdések említhetők (Deng [2008] p. 131). A felek azonban az együttműködés fontosságát tartották szem előtt, és túl kívántak lépni ezeken a kérdéseken. A határviták rendezésének szándékát például még Gorbacsov nyilvánította ki, a feleknek Jelcin elnöksége idején a legtöbb kérdésben sikerült is megállapodásra jutniuk, Putyin elnöksége alatt pedig az utolsó vitás kérdéseket is lezárták. A kínai migrációs nyomástól való félelem ma már sokkal inkább az orosz társadalomban van jelen, a politikai vezetés – a jó kapcsolatok érdekében – kevésbé hangoztatja ezeket, ráadásul e migráció folyamányaként létrejövő kínai gazdasági jelenlét a határ menti területeken némileg segített is fellendíteni a térség gazdaságát.

Az említett akadályok ellenére történő, és a kilencvenes évek elejétől kezdődő összefogás okait nyilvánvalóan az új nemzetközi rendhez való alkalmazkodásban, helykeresésben találjuk: Peking a Tienanmen téren történt 1989-es események folytán vált elszigeteltté, miközben az új világrend körülményeihez is idomulnia kellett, Oroszországnak pedig újra kellett fogalmaznia önmagát egy olyan világban, ahol a Szovjetunió emléke – és bukása – árnyékként vetült rá, miközben korábbi nagyságát sem akarta örökre elveszíteni. Ebben a helyzetben a felek „kölcsonös kapaszkodót” láttak egymásban, lehetőséget az elszigeteltségből való kitörésre, és egy új összefogásra a nagyhatalmi szerep visszaállítása érdekében (Szunomár [2012]).

A fenti megállapítást kiválóan példázza az orosz fegyvereladások és technológia-transzfer kilencvenes évekbeli fejlődése is: a Tienanmen téri eseményeket követő nyugati fegyverembargó révén Oroszország ugyanis kulcsszerepet kapott Kína modern fegyverekkel és katonai technológiákkal történő ellátásában, Moszkva pedig élt is e lehetőséggel. Az ezzel kapcsolatos megállapodások még a Szovjetunió végnapjaiban

születtek, de az Orosz Föderáció is folytatta, sőt növelte ezen eladásokat. *Deng* szerint az orosz-kínai fegyverkereskedelem értéke éves szinten átlagosan 1-1,5 milliárd dollár között mozog, de a szerző kiemeli azt is, hogy a nyugati becslések ennél lényegesen merészebbek (*Deng* [2008] p. 135). Kína és Oroszország, együttműködésüket bizonyítandó, rendszeresen tartanak közös hadgyakorlatokat is. A kapcsolat ugyanakkor természetesen túlmutat a katonai szférán, számos stratégiai kérdésben értenek egyet, hiszen mindketten megkérdőjelezzik az egypólusú világképet, a két ország rendszeresen támogatja egymást nemzetközi fórumokon is – például a WTO-tagság kapcsán –, kölcsönösen kiállnak egymás mellett az emberi jogi vitákban, de közösen ítélték el például az Irak elleni támadást is.

A 2013-as orosz külpolitikai koncepció deklarálja, hogy a hatalmi központ nyugatról keletre tolódik, míg a nemzetközi környezet decentralizálódik és egy új, policentrikus világrend alakul ki. Ezek folyamányaként pedig Ázsia, azon belül is elsősorban az ázsiai-csendes-óceáni térség a korábbiakhoz képest kiemelt szerepet kell, hogy kapjon az orosz külpolitikában, mivel Moszkva elképzelései szerint ez a régió lesz az orosz gazdasági növekedés alapja a jövőben. Kína és India szerepének, illetve a velük való együttműködés fontosságának külön pontot is szentel a koncepció. Ami a kínai külpolitikát illeti, a már említett multipoláris világrend kialakításában Peking Oroszországnak deklaráltan is szerepet szán, ugyanakkor – a számos közös nemzetközi érdek ellenére – kínai részről továbbra is jelen van egyfajta, elsősorban a hidegháborús időkre visszavezethető bizalmatlanság az oroszokkal szemben. Az azonban mindenképp jelzésértékű, hogy Hszi Csin-ping elnök – beiktatását követő – első útja Moszkvába vezetett, ahol Hszi a közös érdekeket és célokat hangsúlyozta. Tény ugyanakkor az is, hogy az orosz stratégiához hasonló elköteleződés Kína esetében nem figyelhető meg, Kína elsősorban saját régiójáért, szélesebb értelemben véve pedig a fejlődő világért kíván kiállni nemzetközi ügyekben, Oroszország nincs az elsődleges prioritások között.

3) GAZDASÁGI KAPCSOLATOK

3.1. Kereskedelem

Bár az 1990-es évektől kezdve számos területen fejlődésnek indult az orosz-kínai reláció, a gazdasági illetve kereskedelmi kapcsolatok ekkor még stagnáltak. Az Orosz Statisztikai Hivatal adatai alapján 1999-ben a két ország közötti kereskedelmi forgalom 5,6 milliárd dollárt tett ki, ami 200 millió dollárral volt kevesebb, mint 1992-ben. Az orosz gaz-

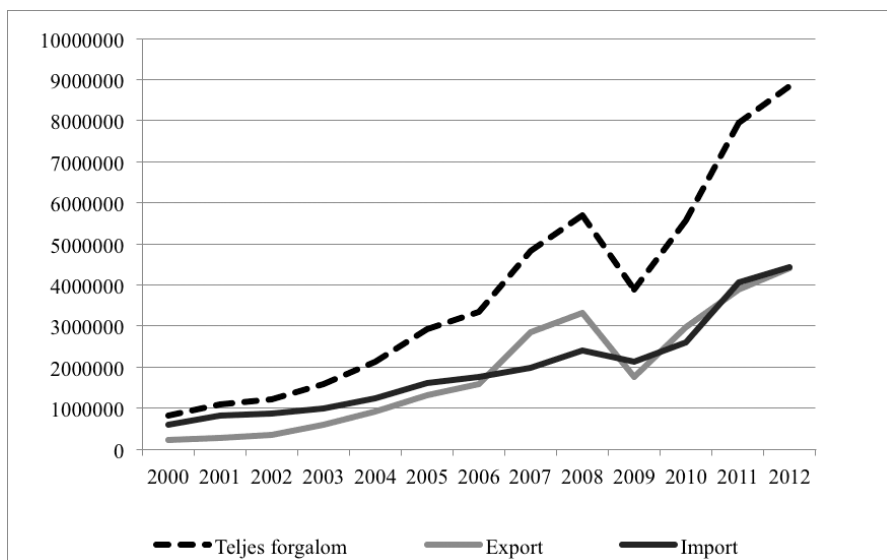
daság kilencvenes évek folyamán bekövetkezett visszaesése ugyanis komoly hatást gyakorolt a Kína és Oroszország közötti kereskedelemre is. A kilencvenes évek közepére bekövetkezett némi javulás, az 1998-as pénzügyi válság azonban tovább rontott az amúgy is kedvezőtlen helyzeten. Az orosz-kínai gazdasági reláció fejlődése csak Putyin beiktatását követően figyelhető meg: 2000-tól kezdődően – ahogy az orosz gazdaság kezdett magához térni – javultak az orosz-kínai kereskedelmi mutatók is. A kétoldalú kereskedelem volumene – amely tehát a kilencvenes években még 10 milliárd dollár alatt maradt – 2004-ben lépte át a 20 milliárdot, 2012-ben pedig már elérte a 88 milliárd dollárt, ami mindenképp látványos fejlődésnek mondható, ráadásul a kereskedelmi relációt még deficit sem igazán terheli az utóbbi években (lásd az 1. ábrát és az 1. táblázatot).

1. táblázat Kínai-orosz külkereskedelmi forgalom 2003, 2007, 2012 (10 000 USD)

	Teljes forgalom	Export	Import
2003	1575800	602993	972807
2007	4815478	2846620	1968858
2012	8821099	4405596	4415504

Forrás: Kínai Statisztikai Hivatal

1. ábra Kínai-orosz külkereskedelmi forgalom, 2000-2012(10 000 USD)

Forrás: Kínai Statisztikai Hivatal

Kínai statisztikai adatok alapján a kínai-orosz kereskedelem növekedése 2002 és 2012 közötti tíz évben közel 7,5-szörös, e növekmény jelentős részét azonban elsősorban a kínai export 12,5-szeres növekedése okozta a jelzett időszakban, míg a kínai import esetében ez a növekedés csak alig több mint ötszörös. Összehasonlításképp – ahogy a mellékletben elhelyezett, Kína és a posztszovjet országok kereskedelmét bemutató táblázatok is jelzik – Ukrajna esetében például e volumennövekedés 8,4-szeres, melyből ugyancsak a kínai export növekménye a jelentősebb, közel 14-szeres, míg az importé alig több mint négyszeres. A növekedés azonban sokkal szembetűnőbb a közép-ázsiai köztársaságok esetében: ugyanezen időszak alatt a kínai-kazah kereskedelem volumene több mint 13-szorosára nőtt, a kínai export növekménye 18,3-szoros, az importé 10-szeres; a kínai-kirgiz kereskedelem 26-szorosára nőtt, melyet a közel 35-szörös kínai exportnövekmény táplált, míg Türkmenisztán esetében a kétoldalú kereskedelem volumene 118-szorosára nőtt, ebből a kínai export növekménye húszszoros, míg a kínai import értéke a 2002-es 74 ezer dolláros szintről 8,67 milliárd dollárra emelkedett.

Az utóbbi bő évtized látványos kereskedelmi volumennövekedése tehát nem jelenti Oroszország szembeötlő felértékelődését Kína külkereskedelmi partnerei között: Oroszország számára az elmúlt években ugyan Kína – főként importoldalán – egyre jelentősebb kereskedelmi partner (2003-ban még csak a negyedik, 2007-ben a harmadik, míg 2012-ben már a legjelentősebb kereskedelmi reláció), de Oroszország sem a kínai kivitelben, sem a behozatalban nem képvisel jelentősebb súlyt. A világ legnagyobb kereskedőnemzete címet birtokló Kína öt legjelentősebb partnerei sorrendben az Egyesült Államok, Hong Kong, Japán, a Koreai Köztársaság és Tajvan. Oroszország csupán a tizedik helyen áll. A kínai kereskedelem értéke 2012-ben 3867 milliárd dollár volt, ha ehhez a viszonyítjuk a 88 milliárd dolláros kínai-orosz kereskedelmi volumet, jól látható annak kevésbé jelentős volta: a kínai-orosz kereskedelem a teljes kínai kereskedelem csupán 2,3 százalékát adta. Összehasonlításképp, a Kína és az Egyesült Államok közötti kereskedelem értéke 484 milliárd volt 2012-ben, ez a teljes kínai kereskedelem 12,5 százaléka.

Ahogy az alábbi ábrákon is jól látható, Kína számára Oroszország ugyanúgy a kínai fogyasztási cikkek fontos piaca, mint bármely más ország a világon: itt is a gépipari termékek, elsősorban az elektromos gépek, berendezések dominálnak a kivitelben, de a kínaiak megjelentek az orosz személyautó-piacon is. Az orosz piacot célzó kínai textilipari export jelentősége ugyan csökkenő, de továbbra is a második legjelentősebb tétel a gépek és közlekedési eszközök után, míg a vegyipari ter-

mékek alkotják a harmadik legjelentősebb csoportot. Mindeközben a Kínába irányuló orosz export termékstruktúrája egyre romlik: az utóbbi években drasztikusan esnek a korábban jelentősnek számító gépipari szállítások – ezen belül a hadieladások volumene is csökken – és egyre inkább a nyersanyagok, elsősorban szénhidrogének játsszák a főszerepet, 2012-ben ezek adták a Kínába tartó orosz export közel 70 százalékát, emellett a vegyipari, faipari termékek, valamint az ásványi nyersanyagok képviselnek még említendő súlyt, a többi tétel gyakorlatilag eltörpül ezekhez képest.

2. táblázat Az orosz-kínai külkereskedelem termékstruktúrája, 2012 (millió USD)

	Export	Import
Élelmiszer, agrártermék (1-24)	1026,2	1599,1
Ásványi nyersanyag (kiv. Energia 25-26)	2183,2	104,2
Energiahordozók (27)	24896,6	163,7
Vegyiparitermékek, kaucsuk (28-40)	3081,7	4186,3
Bőraru, bőriparitermékek (41-43)	15,1	839
Fa- és papíriparitermékek (44-49)	2867,5	672,9
Textiliparitermékek, cipő (50-67)	3,1	7736
Drágakövek, ékszerek (71)	33,7	258,4
Fém- és fémiparitermékek (72-83)	349,5	4132,6
Gépek, közlekedésszerek (84-90)	1166,7	27338,6
Egyéb (68-70; 91-97)	142,4	4597
Összesen	35765,7	51627,8

Forrás: orosz vámstatistika

3. táblázat Az orosz-kínai külkereskedelem termékstruktúrája, 2012 (százalék)

	Export	Import
Élelmiszer, agrártermék (1-24)	2,87	3,10
Ásványi nyersanyag (kiv. Energia 25-26)	6,10	0,20
Energiahordozók (27)	69,61	0,32
Vegyipari termékek, kaucsuk (28-40)	8,62	8,11
Bőráru, bőripari termékek (41-43)	0,04	1,63
Fa- és papíripari termékek (44-49)	8,02	1,30
Textilipari termékek, cipő (50-67)	0,01	14,98
Drágakövek, ékszerek (71)	0,09	0,50
Fém- és fémipari termékek (72-83)	0,98	8,00
Gépek, közlekedési eszközök (84-90)	3,26	52,95
Egyéb (68-70; 91-97)	0,40	8,90
Összesen	100	100

Forrás: orosz vámstatistika

Annak ellenére, hogy a szénhidrogének szerepe ennyire meghatározó a Kínába tartó orosz export esetében, jelenleg ez Kína olajimportjának csak 9 százalékát adja, míg a földgáz esetében a teljes kínai gázimport-hoz viszonyítva az orosz export csupán 1-2 százalékot jelent (EIA [2014]). Az orosz szénhidrogének relatív kismértékű jelenlétének oka a kínai importban nagy valószínűséggel az, hogy Kína alapvetően nem szívesen függ túlzottan egy-egy piactól, mivel tart attól, hogy egy jelentősebb nemzetközi konfliktus esetén energiaellátása veszélybe kerülhet, ennek érdekében diverzifikálni igyekszik fellevevőpiacait: Oroszország és a közép-ázsiai köztársaságok mellett egyre jelentősebb szerep jut a Közel-Keletnek és Afrikának is. Arról nem is beszélve, hogy az elsősorban Európa számára kitalált orosz árakat Kína nem szívesen fizeti meg.

Ami a hagyományos fegyverek, ezek alkatrészei és a kapcsolódó technológia kereskedelmét illeti, e téren is jelentős változás állt be az elmúlt években. Egyes becslések szerint 1991 és 2010 között még a kínai import közel 90 százaléka érkezett Oroszországból, ez az arány a SIPRI számításai szerint 2009 és 2013 között már csak 64 százalék volt. Az orosz-kínai fegyverkereskedelem csökkenése 2007-ben volt a leglátványosabb, ekkorra ugyanis a kínai import a 2005-ös szint felére esett vissza, és e csökkenés nem állt meg az azt követő években sem. A háttérben minőségi problémák sejthetőek: a kínai igényeket már nem minden esetben elégíti ki az orosz technológiai színvonal. A kínaiak sokszor úgy érzik, a technológiai fölény megőrzése érdekében

Oroszország nem a legkorszerűbb eszközöket adja el nekik, de előfordulnak minőségellenőrzési problémák, szállítási pontatlanságok is (Jakobson et al. [2011]). A kínai félelmek mellett orosz kétségek is jelen vannak, részben jogosan, hiszen Kína ma már saját fegyvereket, illetve technológiát fejleszt – esetenként másolva az oroszoktól szerzett eszközöket, mindeközben pedig egyre több esetben jelenik meg a hagyományos fegyverek exportőreként is: Kína ma a negyedik legjelentősebb fegyverexportőr, mely elsősorban a közepes és alacsonyjövedelmű országokat – mint például Pakisztán, Banglades és Mianmar – látja el fegyverekkel (Wezeman and Wezeman [2014]).

Bár a fent már említett romló termékstruktúrára nem feltétlenül lesz hatással, de az orosz-kínai kereskedelmi reláció minden bizonnyal tovább bővül majd az elkövetkező években: Medvegyev és Hszi Csin-ping elnök 2013. októberi találkozásán 21 kereskedelmi megállapodást írtak alá, valamint bejelentették, hogy a kereskedelmi forgalmat 2015-re 100 milliárd dollárra, 2020-ra pedig 200 milliárd dollárra növelik. Jelenleg nincs pontos információ arról, milyen termékekből adódna e bővülés, de Kína stratégiai érdekeit ismerve nagy valószínűséggel az energiahordozók kereskedelme terén jelenhet meg a növekmény. Hogy ez mennyiben bontja meg a Peking által kialakított kényes, az előző bekezdésben említett diverzifikációs egyensúlyt, egyelőre nem tudható.

Végezetül megjegyzendő, hogy a „valódi” orosz-kínai kereskedelmi forgalom minden bizonnyal magasabb, mint azt az itt felhasznált hivatalos statisztikai adatok mutatják, főként, ha az orosz statisztikákat vesszük figyelembe. Az eltérés egyik oka ugyanis, hogy nehéz megbecsülni az informális csatornákon keresztül – csempészett, vagy barter kereskedelem formájában – a két országba érkezett termékek mennyiségét, illetve arányát. A statisztikák közötti különbségek egy további oka nagy valószínűséggel a titkosítás, amely a fegyverszállításokat, valamint a repülőgépek, űrrepülőgépek, ill. ezek alkatrészeinek a kereskedelmét illeti. Kína például 2001-ben 1,5 milliárd dollár értékben importált fegyvereket, illetve repülőgép-alkatrészeket Oroszországból, azonban ez a tétel „kimaradt” az orosz statisztikákból.

3.2. Befektetések

Ami a működőtőke-befektetéseket (foreign direct investment, FDI) illeti, a határ menti régiót leszámítva látványos eredmények az utóbbi időszakig nem voltak. Az orosz tőke igen szerény mértékben van jelen Kínában, ráadásul a befektetések mértéke ez esetben csökkenő tendenciát mutat az utóbbi időszakban. A kínai FDI pedig a fejlődő országok esetében megszokott szférákban – de azokhoz viszonyítva kevésbé jelentős

mértékben – jelent meg Oroszországban, elsősorban a nyersanyag-kitermelés, villamosenergia-fejlesztés, bányászati-összeszerelés, vagy ingatlan-beruházás területén.

A befektetések jelentős része az energiaiparban van: a két ország közötti olajkereskedelem 1995-ben kezdődő bővülésével párhuzamosan megjelentek a kínai vállalatok is az orosz energiaszektorban, ma a négy legnagyobb kínai energetikai vállalat (China National Petroleum Corporation, China Petroleum & Chemical Corporation, China National Ocean Oil Corporation Ltd, China Oilfield Services Ltd) mindegyike jelen van Oroszországban. Jellemzően az Oroszországban eszközölt kínai infrastrukturális beruházások sem függetlenek az olaj- és gázkereskedelemtől, jól példázza ezt a Kelet-Szibéria–Csendes-óceán kőolajvezeték, melynek megépítésében jelentős szerepet játszott a kínai tőke is. Az előbbieket mintájára az orosz-kínai külkereskedelem második legjelentősebb tétele (a szénhidrogének után), a faipari export is generált kínai beruházásokat: az elsősorban az orosz Távol-Keleten és Szibériában található erdők egy részén ma már kínai vállalatok irányítják a feldolgozást (Krkoska, Korniyenko [2008]).

Összességében azonban az Oroszországban befektetett kínai FDI mennyiségét csupán 5-5,5 milliárd dollárra becsülik, ami meglepően kevés. Összehasonlításképp hazánkban – kumulált értékekkel számolva – 2,5-3 milliárd dollárnyi kínai működőtőke van jelen. Bár a tényleges tőkebefektetések mennyisége ennél valamivel több lehet, köszönhetően Hong Kong és a karibi adóparadicsomok kínai tőkét „újraelosztó” szerepének, arányaiban a kínai működőtőke oroszországi jelenléte mégsem jelentős. Ezen a területen az elkövetkező időszakban várható nagyobb változás: a 2014. májusi 400 milliárd dolláros gázüzletet követően az utóbbi hónapokban számos kínai vállalat jelezte esetenként akár több százmillió dollár értékű befektetési szándékát. E projektek jelentős része infrastrukturális jellegű, elsősorban utak, hidak és egy nagysebességű vasút (Moszkva-Kazany) építését tervezik, de mezőgazdasági termelés is szerepel a tervek között (The Moscow Times [2014]). Optimista kínai becslések szerint a kínai vállalatok 2020-ig megnégyszerezik oroszországi befektetéseik mértékét.

A kínai FDI szerény mértékű oroszországi jelenlétét némileg árnyalja az a tény, hogy nem ez a két ország közötti pénzmozgás egyetlen formája: jelentős üzletet kötött például a Rosznyeft és Kína, ami magában foglal többek között egy 70 milliárd dolláros kezdőrészletet is az orosz kőolajipari nagyvállalat részére. Egyes szakértők – az Orosz Közvetlen Befektetési Alapra (Russian Direct Investment Fund, RDIF) való hivatkozással – azt valószínűsítik, hogy a kínai beruházások más formát öltenek majd, mint a nyugati tőke (amely elsősorban portfólió

befektetések formájában volt/van jelen): a kínaiak sokkal inkább fognak közvetlenül finanszírozni különböző, elsősorban energetikai és infrastrukturális projekteket (Wright [2014]). Az itt említett RDIF az egyik alapítója az Orosz-Kínai Befektetési Alapnak (Russia-China Investment Fund) is, melynek kínai társalapítója a Kínai Befektetési Társaság (China Investment Corporation, CIC), az a kínai szuverén vagyonalap, mely a kínai devizatartalékok elosztásáért felel. Figyelembe véve azt, hogy Kína devizatartaléka – közel négyezer milliárd USD – a legnagyobb a világon, ez az együttműködés mindenképp ígéretes lehet.

4. KONKLÚZIÓ

A jövőben, minden bizonnyal a korábbiakhoz képest szorosabb együttműködés várható Oroszország és Kína között. A közös ideológiai célokon – a multipoláris világrend sürgetésén, a saját, a nyugati világ szemét gyakran szűrő politikai rendszerük fenntartásának szándékán – túlmenően ezt jelzi az energetikai együttműködés erősödése, a már régóta jól működő katonai reláció megléte, valamint az friss fejlemény is, hogy Kína nem ítélte el a Krím Oroszországhoz csatolását (holott Peking hagyományosan érzékenyen reagál a meglévő határvonalak megbolygatására és a belügyekbe való külső beavatkozásra) (Miller [2014]).

A valódi stratégiai szövetséget azonban véleményünk szerint hátráltatja az, hogy számos területen továbbra is ellentétesek a felek érdekei:

- Az Oroszország és Kína közti növekvő verseny egyik helyszíne például Közép-Ázsia, ahol Kína befolyásának további erősödése valószínűsíthető (lásd a mellékletben elhelyezett táblázatokat). Az Oroszországgal megkötött hatalmas gázüzletet egy hasonló volumenű megállapodás előzte meg Kína és Türkmenisztán között, de a régió többi országával, Kazahsztánnal, Kirgizisztánnal és Tádzsikisztánnal is élénk gazdasági és energetikai kapcsolatokat folytat Peking: Üzbegisztán kivételével ma már minden közép-ázsiai ország legjelentősebb kereskedelmi partnere Kína, miközben Oroszország szerepe csökkenő jelentőségű.
- A fent már említett gazdasági egyensúlytalanság sem igazán lendíti előre a nagyhatalmi szövetség megerősödését, hiszen Kína – az energiahordozók kivételével – nem igazán kíváncsi az orosz termékekre, miközben az olcsó, de egyre jobb minőségű kínai exporttermékek erős versenyhelyzetet teremtenek az orosz ipar termékei számára. E tekintetben Kína számára az orosz piac nem sokban különbözik a közel-keleti, afrikai, vagy épp latin-amerikai piacoktól.

- A szorosabb együttműködés legnagyobb akadályja azonban maga Kína, melynek legfőbb célja jelenleg saját gazdasági növekedésének fenntartása, a belső problémák kezelése, mely fokozódó globális – de elsősorban ázsiai-csendes-óceáni – gazdasági expanzióval párosul. Ebben a helyzetben Peking nem engedheti meg magának a nyugati világgal való komolyabb konfrontációt. Egyszersmind gazdasági fejlődéséhez is elengedhetetlen a kínai-uniós vagy kínai-amerikai viszony kiegyensúlyozottsága. Nem is beszélve arról, hogy Peking erősödő globális hatalmi pozíciója mellett Moszkva nagy valószínűséggel csak a másodhegedűs szerepét játszhatná el, ami kevésbé lenne vonzó számukra (Miller [2014]).

Összességében tehát, ha óvatosan is, de annyit talán kijelenthetünk, hogy az orosz-kínai partnerség egyelőre távol áll attól, hogy egyfajta „Nyugat-ellenes” összefogásként lehessen értelmezni azt, a fentiekén túl azért is, mert a nyugati országokkal való jó kapcsolat fenntartása alapvetően mindkét entitás számára fontos távlatilag, sőt, a mindkettejük által áhított nemzetközi pozíció birtoklásához nélkülözhetetlen. Ezt bizonyítja az is, hogy a kapcsolat az utóbbi években is elsősorban stratégiai-politikai jellegű együttműködésekben merül ki – sokszor éppen akkor, amikor a Nyugattal ápolt kapcsolata valamelyik félnek megromlik –, míg a reláció gazdasági aspektusai – főként Kína szempontjából – egyelőre kevésbé meghatározóak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Deng Yóng [2008]: *China's Struggle for Status – The Realignment of International Relations*. Cambridge University Press, New York, ISBN 978-0-521-71415-0
- Jakobson, Linda; Holtom, Paul; Knox, Dean; Peng, Jingchao [2011]: *China's energy and security relations with Russia – Hopes, Frustrations and Uncertainties*. SIPRI Policy Paper, 29 October 2011, http://books.sipri.org/product_info?c_product_id=431
- Krkoska, Libor; Korniyenko, Yevgenia [2008]: *China's Investments in Russia: Where do they go and how Important are they?* China and Eurasia Forum Quarterly, Volume 6, No. 1 (2008) p. 39-49
- Ludvig Szusza [2010]: *Kína és Oroszország - Együttműködés versus rivalizálás*. In: *Kína és a válság* (szerk.: Inotai András, Juhász Ottó), Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 271-334, ISBN: 9789630589192
- Miller, Christopher [2014]: *Russia Can't Replace the West With China*. The Moscow Times, 4 August 2014, <http://www.themoscowtimes.com/opinion/article/russia-cant-replace-the-west-with-china/504548.html>
- Szunomár Ágnes [2012]: *Kínai nagyhatalmiság: A Kínai Népköztársaság nagyhatalmi ambíciói, szerepvállalása, és partnerei a XXI. században*, Disszertáció, Budapesti Corvinus Egyetem, 182 p., <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/680/>

- The Moscow Times [2014]: Russia and China Gang Up on U.S. Dollar as Economic Ties Deepen. 9 September 2014,
<http://www.themoscowtimes.com/business/article/russia-and-china-pledge-to-use-less-dollars-in-trade-as-economic-ties-deepen/506721.html>
- Wezeman, Siemon T; Wezeman, Pieter D. [2014]: Trends in international arm transfers, 2013. SIPRI Fact Sheet, March 2014,
<http://books.sipri.org/files/FS/SIPRIFS1403.pdf>
- Wright, Chris [2014]: Will China Save Russia With Investment? Forbes.com, 15 May 2014, <http://www.forbes.com/sites/chriswright/2014/05/15/will-china-save-russia-with-investment>)

Egyéb dokumentumok

- Concept of the Foreign Policy of the Russian Federation, 2013,
<http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/1e5f0de28fe77fdcc32575d900298676/869c9d2b87ad8014c32575d9002b1c38!OpenDocument>
- U.S. Energy Information Administration's report on China, 2014,
<http://www.eia.gov/countries/analysisbriefs/China/china.pdf>

MELLÉKLET**1. Kína és a posztszovjet országok külkereskedelmi forgalma (2000-2012)**

10 000 USD

	2002	2007	2012
Oroszország	1192743	4815478	8821099
Ukrajna	123377	653144	1035475
Fehéroroszország	8000	83981	158295
Moldova	590	5139	14256
Grúzia	1151	19233	77374
Azerbajdzsán	9549	47656	128373
Örményország	860	8921	14727
Kazahsztán	195475	1387777	2568157
Kirgizisztán	20188	377923	516232
Türkmenisztán	8752	35268	1037250
Üzbegisztán	13177	112819	287519
Tádzsikisztán	1239	52405	185670

Forrás: Kínai Statisztikai Hivatal

2. Kína exportja a posztszovjet országokba (2000-2012)

10 000 USD

	2002	2007	2012
Oroszország	352074	2846620	4405596
Ukrajna	52745	586581	732327
Fehéroroszország	1622	22722	91982
Moldova	169	4999	12394
Grúzia	800	17674	74016
Azerbajdzsán	9403	47512	106983
Örményország	194	5143	11320
Kazahsztán	60010	744586	1100073
Kirgizisztán	14616	366554	507337
Türkmenisztán	8678	30254	169912
Üzbegisztán	10437	76474	178334
Tádzsikisztán	650	51377	174787

Forrás: Kínai Statisztikai Hivatal

3. Kína importja a posztszovjet országokból (2000-2012)
10 000 USD

	2002	2007	2012
Oroszország	840669	1968858	4415504
Ukrajna	70632	66563	303148
Fehéroroszország	6378	61259	66313
Moldova	421	141	1862
Grúzia	351	1559	3358
Azerbajdzsán	146	144	21390
Örményország	666	3777	3406
Kazahsztán	135465	643191	1468084
Kirgizisztán	5572	11369	8895
Türkmenisztán	74	5014	867338
Üzbegisztán	2740	36345	109185
Tádzsikisztán	589	1028	10883

Forrás: Kínai Statisztikai Hivatal

KÖZÉP-ÁZSIAI KÖZTÁRSASÁGOK AZ EURÁZSIAI NAGYHATALMI TÉRBEN – A KÜLKERESKEDELMI ADATOK TÜKRÉBEN

Gyene Pál

A Szovjetunió felbomlása gyökeresen új geostratégiai helyzetet teremtett a közép-ázsiai térségben.¹ A szovjet birodalom közép-ázsiai tagköztársaságait az 1920-30-as évek sztálini delimitációi során, mint történeti előzményeket nélkülöző, mesterségesen kreált entitásokat azért hoztak létre, hogy a szovjet etnoföderalizmus logikájának megfelelően, bennük egy, vagy több címzett nemzetiségnek a kulturális önrendelkezés meghatározott fokát biztosítsák. 1991-ben a szóbanforgó köztársaságok egyszeriben valóban szuverén „kvázi-nemzetállamokká”² váltak és kerülhettek közvetlen - Moszkva közbeiktatása nélküli - kapcsolatba a világ többi részével.

A közép-ázsiai köztársaságok kéretlenül elnyert függetlenedésével számos elemző szerint egyszerűen a nagyhatalmi versengés egy új arénája nyílt meg az eurázsiai kontinens szívében. A közép-ázsiai államok nemzetközi kapcsolataival foglalkozó szakirodalom már-már közhelyszerűen hivatkozott toposza szerint egyenesen a XIX. századi stratégiai versengés, a cári Oroszország és a Brit Birodalom „Nagy Játzmája”³ éled újjá, természetesen megváltozott szereplőkkel (Cooley, 2012, pp. 3.-15.; Rashid, 1994, pp. 207.-231.).

¹ Közép-Ázsia fogalmának mint földrajzi, civilizációs-kulturális vagy éppen geostratégiai dimenzióban értelmezett régiónak számos meghatározása lehetséges (a kérdésről bővebben lásd: Cummings, 2012, location 443 – 588). Jelen tanulmányban Közép-Ázsia alatt egyszerűen az öt korábbi szovjet tagköztársaság azaz Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán területét értem.

² A szubnacionális (regionális, klánalapú) identitások erőssége illetve a nemzetépítés folyamatának a közép-ázsiai államokban jellemző „lezáratlansága” miatt talán kissé leegyszerűsítő lenne „nemzetállamokként” aposztrofálni a vizsgált közép-ázsiai köztársaságokat.

³ A kifejezést minden valószínűség szerint *Arthur Conolly* brit katonai hírszerző tiszt és földrajzi felfedező honosította meg a köztudatban. Conolly százados egyébként maga is a „Nagy Játzma” áldozata lett. 1841-ben kudarcot vallott a buharai emír fogságába esett *Charles Stoddart* ezredes kiszabadítását célzó akciójával. 1842-ben mindkettejüket nyilvánosan lefejezték az emír parancsára (Roudik, 2007, location 1081). Más források szerint a „Nagy Játzma” terminust szélesebb körben *Rudyard Kipling* brit író terjesztette el az ázsiai orosz-brit hatalmi vetélkedés témáját feldolgozó *Kim* című regényével (Cooley, 2012, p.3.).

Philip Siskin ezzel szemben úgy véli, hogy a poszt-szovjet közép-ázsiai térség a kilencvenes évtizedben sokkal inkább egyfajta stratégiai „magára hagyatottságban” szenvedett: a régió geostratégiai sarkalatos jelentősége⁴ és globális léptékben is jelentősnek tekinthető szénhidrogén készletei ellenére a nagyhatalmak csak igen korlátozott elköteleződési hajlandóságot mutattak az új közép-ázsiai államok irányában, amit jól példáz a sokak által máig a térség „csendőrének” tekintett Oroszország szinte vonakodó beavatkozása a tádzsikisztáni polgárháborúba. Gazdasági téren pedig a legfejlettebbnek és gazdaságilag legnyitottabbnak számító utódállam Kazahsztán is csekélyebb mértékű külföldi befektetést vonzott a várakozásoknál. „...*Közép-Ázsia senki, számára sem jelent elsődleges prioritást*” – idéz *Siskin* a kilencvenes évekből egy amerikai diplomatát (*Shiskin*, 2012, p. 25.). A 2000-es évtizedben, mindenekelőtt a 2001. szeptember 11.-i merényletet követően a közép-ázsiai térség drámaian felértékelődött a nagyhatalmak, mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államok szemében, mindez pedig a stratégiai és energetikai vetélkedés látványos megélénküléséhez vezetett, mindenekelőtt az USA és két elsődleges regionális riválisa, a régiót hagyományosan domináló Oroszország és a feltörekvő Kína között. Ezzel együtt *Alexander Cooley* is sok tekintetben félrevezetőnek tartja a „Nagy Játzsma” analógiát a XXI. századi nagyhatalmi vetélkedésre vonatkoztatni (*Cooley*, 2012, pp. 4.-8.). Napjainkban a nagyhatalmak nyilvánvalóan nem arra törekednek, hogy fizikailag meghódítsák a régiót, legfeljebb stratégiai befolyást és gazdasági pozíciókat igyekeznek szerezni a térség független államaiban. Ennek a fajta befolyásépítésnek a bilaterális kormányközi kapcsolatok mellett ma már legalább olyan fontos csatornáit az olyan multilaterális együttműködési fórumok és szervezetek, mint a *Saghaji Együttműködés Szervezete* (Shanghai Cooperation Organization – SCO) vagy éppen a *Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete* (Collective Security Treaty Organization – CSTO). A nagyhatalmi rivalizálás kétezres évtizedben tapasztalható megélénkülése ellenére az USA-Oroszország-Kína „stratégiai háromszögének” tagjai között bizonyos kérdésekben – például a terrorizmus elleni küzdelem

³⁴ *Sir Halford Mackinder* (1861-1947) brit földrajztudós, a „geopolitika atyja” is úgy vélte, hogy Oroszország és Közép-Ázsia a „...világ legnagyobb természetes erődje, melyet sarki jégsapkák, sivatagok, száraz fennsíkok és hegyláncok védelmeznek” (idézi *Rashid*, 2002, p.188.). Éppen ezért ezen stratégiai sarkalatos jelentőségű „eurázsiai háterszög” feletti ellenőrzés megszerzése jelenti a kulcsot az egész eurázsiai kontinens, végső soron pedig az egész világ feletti uralomhoz (*Mackindert* idézi *Rashid*, 2002, p.188.). *Mackinder* ún. „Heartland” elmélete számos későbbi szerzőnél, így például *Zbigniew Brzezinski* Nagy Sakktábla című munkájában is visszaköszön (*Brzezinski*, 1997).

terén – kifejezett együttműködésre is volt példa, mint ahogyan a szóban forgó nagyhatalmak gyakran tudatosan át is vettek bizonyos intézményi formákat és megoldásokat egymástól: a CSTO például tudatosan a NATO struktúráit, míg az SCO az EBESZ intézményi sémáit másolja (Cooley, 2012, p. 8.).

Akár elfogadjuk, akár elvetjük a „Nagy Játszma” analógiát, mint magyarázó paradigmát, annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy a közép-ázsiai térség kapcsolataival foglalkozó szakirodalomban uralkodó megközelítés az, amely a régióhoz elsősorban a globális és regionális nagyhatalmak, így mindenekelőtt a már fentiekben bemutatott USA-Oroszország-Kína „stratégiai háromszög” szereplőinek a szemszögéből közelít. Jelen tanulmányban a három fő regionális „erőközpont” Oroszország, az USA-EU tandem és Kína stratégiai törekvéseinek rövid bemutatása mellett egy talán szokatlanabb perspektívából, azaz az öt közép-ázsiai köztársaság szemszögéből is szeretném bemutatni ennek a sok esetben még napjainkban is csak „Oroszország hátsó udvaraként” aposztrofált térségnek a külpolitikai és külgazdasági kapcsolatait. A tanulmányban jelentős teret szentelek az öt közép-ázsiai utódállam külkereskedelmi kapcsolatai elemzésének, mint az egyes „erőközpontokhoz” való igazodásuk talán egyik legobjektívebb indikátorának. Reményeim szerint a közép-ázsiai köztársaságok külpolitikai és külkereskedelmi kapcsolatrendszerének feltérképezése révén arra a kérdésre is választ kaphatunk, hogy a poszt-szovjet közép-ázsiai térséget mennyiben indokolt még egyáltalában egységes régióként szemlélni: a vizsgált utódállamok a Szovjetunió szétesését követően is „egy irányban mozognak” vagy más-más nagyhatalmak irányában orientálódnak? Egyáltalán, felfedezhető bármiféle határozottabb igazodási iránya az egyes köztársaságok külpolitikájának? Végül, de nem utolsósorban szeretnék röviden kitérni a közép-ázsiai utódállamok egymás közötti együttműködésére, pontosabban annak szinte teljes hiányára is. Mi magyarázza, hogy a térség államaitól kiinduló regionális integrációra irányuló kezdeményezések rendre eredménytelenek maradtak⁵, illetve amennyiben ilyenek mégis megvalósultak, az mindig valamilyen külső nagyhatalom égisze alatt történt?

⁵ Mint például a Nurszultan Nazarbajev kazah elnök kezdeményezésére Kazahsztán, Kirgizisztán és Üzbegisztán részvételével megalakult, egy „közös gazdasági tér” megvalósítását célzó Közép-Ázsiai Unió (*Central Asian Union – CAU*). A CAU – 1998-ban Tadzsiszisztánnal kiegészült – tagállamai a tőke, áru és munkaerő szabad áramlását kívánták elősegíteni országaik között kereskedelem-, vám- és monetáris politikájuk közös szabályozásával. Ám az együttműködés mindmáig egyetlen kézzelfogható eredménye 1997-ben egy 500 fős közös békefenntartó különítmény felállítása lett a NATO Békepartnerség program keretében (Bohr, 1998, pp.44.-46.).

1) POSZT-SZOVJET KÜLPOLITIKA A KÖZÉP-ÁZSIAI TÉRBEN

A Szovjetunió felbomlásának eredményeképpen az öt közép-ázsiai köztársaság nemzetközi jogi értelemben kétségtelenül teljes rangú, szuverén és független szereplőivé váltak a nemzetközi színtérnek. Ugyanakkor politikai rendszereik és gazdasági berendezkedésük szovjet korszakból átörökölt strukturális hasonlatosságainak – gondoljunk itt mindenekelőtt alapvető nyersanyagtermelő jellegükre, sajátos felülről vezérelt nemzeti fejlődésükre, a regionális „klánok” mind a mai napig meghatározó szerepére – köszönhetően külpolitikai „vonalvezetésük” is mutat bizonyos párhuzamos vonásokat.

1. Multivektorális külpolitika. A kétezres évtized megélénkülő nagyhatalmi versengésének viszonyai közepette nemcsak a nagyhatalmak igyekeztek akaratukat érvényesíteni a közép-ázsiai köztársaságok felett, hanem azok is próbálták tőlük telhetően minél inkább kihasználni, bizonyos esetekben egymás ellen kijátszani a nagyhatalmakat (Wagner, 2013, p. 6.). Ez a sajátos egyensúlypolitika, kiegészülve a gazdasági exportdiverzifikációs törekvésekkel határozta meg a közép-ázsiai köztársaságok külpolitikai mozgásterét az elmúlt két évtizedben. A közép-ázsiai „arénát” a kétezres évektől alapvetően három nagyhatalmi erőközpont, a feltámadó birodalmi ambícióktól vezérelt Oroszország, az afganisztáni háború kapcsán a térség iránt megélénkülő érdeklődést tanúsító Amerikai Egyesült Államok és szövetségesei, valamint új szereplőként, az immár láthatóan nem csak gazdasági pozíciók szerzésére törekvő, hanem politikailag is mindinkább befolyásos Kína dominálta. A hagyományos kétoldalú kapcsolatépítés mellett, a kétezres évtizedben tanúi lehettünk a multilaterális kezdeményezések, mint a nagyhatalmi befolyásépítés újszerű eszközei addig nem tapasztalt mértékű térhódításának is, – igaz elsősorban nem gazdasági, hanem biztonságpolitikai területen – lásd a közép-ázsiai köztársaságok párhuzamos tagsága a

Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetében,⁶ a *Sanghaji Együttműködés Szervezetében*⁷ vagy éppen a NATO Békepartnerség⁸ programjában.

A FÁK harmadik pillérének szánt „rubel-zóna” kilencvenes évek elején bekövetkezett felbomlását⁹ követően orosz részről a gazdasági

⁶ Az ún. Taskenti Szerződést (A Független Államok Közösségének Kollektív Biztonsági Szerződése) 1992 májusában kötötte meg a FÁK keretében a volt SZU hat tagállama (Oroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Üzbegisztán és Örményország). Később Fehéroroszország, Grúzia és Azerbajdzsán is csatlakozott az együttműködéshez. A szövetséget 2002 májusában Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének (Collective Security Treaty Organization – CSTO) keresztelték át. A Taskenti Szerződés 4. cikkelyének értelmében a szerződés részes államai bármelyiküket érő agresszió esetén „minden szükséges segítséget megadnak, beleértve a katonai segítséget is”. A Taskenti Szerződés szövegét idézi Mozaffari (1977, p.175.), a Szerződés cikkelyeit a CSTO Alapító Kartája is megerősítette: http://www.ieee.es/Galerias/fichero/Varios/2002_Carta_de_la_OTSC.pdf [letöltve: 2014.07.03.] A részes államok biztonságuk garanciáját kimondatlanul is az orosz taktikai nukleáris fegyverekre alapozzák. Az öt közép-ázsiai utódállam közül tehát jelenleg három ország (Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán) tagja a CSTO-nak, a „pozitív semlegesség” doktrínáját képviselő Türkmenisztán távol maradt az együttműködéstől, míg Üzbegisztán 1999-ben felfüggesztette tagságát, 2005-ben visszalépett, majd 2012 váratlanul újra kilépett az együttműködésből (Litovkin, 2012).

⁷ A kezdeményezés Kína és vele szomszédos négy állam (Oroszország, Kazahsztán, Kirgízia és Tádzsikisztán) fennálló határvitáinak rendezését célzó Sanghaji csúcstalálkozóval indult útjára. A „Sanghaji ötök” ezt követően évi rendszerességgel megtartották államfői találkozóikat. A „Sanghaji Ötök” informális találkozóinak 2001 júniusától formális szervezeti kereteket adtak, és kínai kezdeményezésre sor került a *Sanghaji Együttműködési Szervezet* (Shanghai Cooperation Organization – SCO) megalakítására, a Sanghaji Ötök államain felül Üzbegisztán részvételével. Az SCO alapvetően egy szigorúan kormányközi alapon működő szervezet, ahol a fontosabb stratégiai döntések a részes államok állam- és kormányfőinek, illetve külügyminisztereinek évenkénti csúcstalálkozóin születnek. A SCO keretei között a tagállamok a gyakorlatban a terrorizmusellenes és biztonságpolitikai együttműködésre helyezték a legnagyobb hangsúlyt, az (etnikai) szeparatizmus, terrorizmus és (vallási) extrémizmus „három ördöge” elleni küzdelem alapelveinek jegyében. <http://www.sectsc.org/EN123/show.asp?id=69> [letöltve: 2014.07.08.] Így a *Bailes-Dunay* szerzőpáros megfogalmazásával tekinthetjük a SCO-t egyfajta „rezsim-fenntartó” paktumnak, melynek fő célja a regnáló autoriter rendszerek status quojának fenntartása, mind a Bush kormányzat által képviselt demokráciaexport, mind a nemzetközi dzsihadisták jelentette terrorfenyegetés, mind az esetleges etnikai szeparatista törekvések ellenében (Bailes – Dunay, 2007, p.7.). Kína egy szabadkereskedelmi övezet létrehozását is ambicionálja az SCO tagállamai között, ennek azonban nincs túl sok realitása, mindenekelőtt Oroszország ellenállása miatt. China mulls free trade zone among SCO member states, *Xinhua.com*, 2011.09.03. http://news.xinhuanet.com/english2010/china/2011-09/03/c_131095193.htm [letöltve: 2014.09.08.]

⁸ Bár az együttműködés többnyire kimerül a dialógus fenntartásában a NATO és a közép-ázsiai köztársaságok között. Egyedül Kazahsztán hajtott végre a partnerségi programmal összhangban álló érdemi haderőreformot az öt közép-ázsiai utódállam közül. NATO and Central Asia. http://www.eucentralasia.eu/uploads/tx_ictcontent/EUCAMWatch-11.pdf [letöltve: 2014.09.08.]

⁹ 1992 júliusában az Orosz Központi Bank bejelentette, hogy külön óhajtják választani az Oroszországban, illetve a poszt-szovjet utódállamokban forgalomban lévő rubelt, megakadályozandó, hogy Oroszország hiperinflációs spirálba kerüljön. Válaszul a közép-ázsiai köztársaságok saját nemzeti valutáik bevezetésével reagáltak (Mozaffari, 1997, p.179.).

reintegrációs törekvések *Putyin* elnöksége idején kaptak látványosabban új erőre. 2000-ben Asztanában írták alá Oroszország, Belorusszia, Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán¹⁰ képviselői az *Eurázsiai Gazdasági Közösség* (Eurasian Economic Community – közkeletű rövidítéssel: EurAsEC) megalapításáról szóló szerződést, melynek keretében lényegében egy szabadkereskedelmi övezetet hoztak létre a tagállamok között. A tagállamok vámpolitikájuk, valamint nem vámjellegű kereskedelmi korlátozásaiak összehangolására is kísérletet tettek, valamint egymás állampolgárainak vonatkozásában vízummentességet léptettek életbe (Cooley, 2012, p.60.). Az EurASEC-hez köthetően jött létre továbbá a poszt-szovjet közép-ázsiai térség első nem kormányközi, hanem szupranacionális alapon működő integrációs intézménye az – EU Bizottságának mintájára létrehozott EurAsEC Vámuniójának Bizottsága, melynek fő feladata a végül 2010-ben megvalósuló Vámunió előkészítése, illetve működtetése. *Alekszej Malasenko* szerint Oroszország, mint gazdasági erőközpont figyelemre méltó hanyatlását mutatja, hogy míg 1991-ben a FÁK 12 egykori szovjet tagköztársaságot tömörített, a CSTO-nak 1994 és 1999 között kilenc tagja volt, addig a Vámunió egyelőre csak három utódállam Oroszország, Belorusszia és Kazahsztán részvételével valósult meg (Malashenko, 2013, location 1056). Bár tegyük hozzá, Örményország, Kirgizisztán és Tádzsikisztán, tehát a CSTO másik három, katonailag és energetikailag erőteljesen Oroszországra utalt tagállamának a jövőbeni csatlakozása a Vámunióhoz erősen valószínűsíthető. Elvégre a vámuniós tagság fő vonzerejét Kirgizisztán és Tádzsikisztán számára mindenekelőtt az orosz energiához való olcsóbb hozzáférés jelentené.

2. A közép-ázsiai köztársaságok külpolitikájának elsődleges célja a *rezsim-túlélés* biztosítása. A Szovjetunió közép-ázsiai tagköztársaságait vezető pártelitiek a függetlenség elnyerését korántsem üdvözlötték kitörő lelkesedéssel,¹¹ mivel nagyon is tisztában voltak, az általuk vezetett társadalmak, jobbára a szovjet korszakban mesterségesen kreált nemzeti identitásainak sérülékenységevel és önkényesen megvont nemzetállami

¹⁰ Üzbegisztán a CSTO-hoz hasonlóan először csatlakozott az együttműködéshez, majd váratlanul felfüggesztette tagságát 2008-ban <http://en.ria.ru/world/20081112/118264022.html> [letöltve: 2014.07.05.]

¹¹ „*Mi nem ünnepelünk, hanem gyászolunk*” – nyilatkozta 1991 december 12.-én Asgabatban a közép-ázsiai utódállamok vezetőinek találkozásán a türkmén külügyminiszter. (Rashid, 1994, p.4.) Ahogy annak idején Közép-Ázsia térségét erőszakkal hódította meg és olvasztotta magába a cári birodalom illetve a Szovjetunió, úgy most abszurd módon a független államiséget is akarataik ellenére nyerték el a poszt-szovjet Közép-Ázsia országai. Miként Gregory Gleason fogalmaz: „...ami igazán ironikus Közép-Ázsiában, az az, hogy mint a szovjet típusú gyarmatosítást, úgy a függetlenséget is Moszkva kényszerítette rájuk” (Gleason, 1997, p.15.).

határaik vitatható voltával. Így a közép-ázsiai politikai elitek államaik létét, és nem utolsósorban saját hatalmukat veszélyeztető esszenciális fenyegetésként tekintenek mindenekelőtt:

- Mindenfajta, akár saját nemzetállami határaikon belül jelentkező, akár azokon átnyúló nemzetiségi, etnikai konfliktust.
- Bármilyen egyéb, a szóban forgó köztársaságok szekuláris, nemzetállami rendjét fenyegető ideológiát, így a mára egyre inkább transznacionális hálózatokat kialakító dzsihadista csoportosulásokat.

A függetlenség elnyerése óta eltelt mintegy két évtizedben a közép-ázsiai államok számára a prioritás saját területi integritásuk fenntartása, illetve saját állampolgári közösségük lehetőség szerinti etnikai homogenizálása volt semmint, hogy irredenta vagy etnikai alapon területi követeléseket támasszanak szomszédaikkal szemben.¹² A függetlenné vált közép-ázsiai államok szomszédaik belügyeibe való hangsúlyos be nem avatkozása miatt a kaukázusi vagy éppen a kelet-európai régióban tapasztalható nyílt államközi háborúkat – lásd az azeri-örmény, orosz-grúz, vagy ukrán-orosz konfliktusok példáját – mindeztidáig a poszt-szovjet Közép-Ázsiában sikerült elkerülni (Roy, 2000, p.178.). Ugyanakkor, mint *Wagner Péter* megállapítja „*az önállóság, a nemzeti sajátosságok megélése először adatott meg ezeknek az országoknak, amely inkább a versengést, mint az együttműködést erősítette...*”, így a saját nemzetállami szuverenitásuk felett féltékenyen őrködő közép-ázsiai rezsimek jellemzően nem az együttműködést választották, hanem inkább elszigetelni igyekeztek magukat szomszédaik problémáitól (Wagner, 2013, p.6.; p.16.). Ennek a fajta politikának a legkövetkezetesebb, egyben legszélsőségesebb példája a „pozitív semlegesség” jelszava alatt a teljes nemzetközi elszigetelődés politikáját folytató Türk-

¹² Erre igen jó példát szolgáltat Üzbegisztán esete, amelyik inkább a határain túl élő üzbég kisebbségeiktől is megtagadja az üzbég állampolgárságot, csak hogy vele szemben se érvényesíthessenek más államok (pl. Oroszország vagy Tádzsikisztán) az etnikai oroszok vagy tádzsikok vonatkozásában, kettős állampolgárságra irányuló igényeket (Roy, 2000, p.177.). Meglátásom szerint a tádzsik polgárháborúba történő üzbég beavatkozás sem elsősorban a tádzsikisztáni üzbég kisebbség védelmét szolgálta, hanem annak megakadályozását, hogy egy tádzsikisztáni iszlamista kormányzat hatalomra kerülése nyomán az „iszlamista veszély” átgyűrűzzön Üzbegisztánba. Ezt a benyomást erősíti, hogy a 2010-es kirgizisztáni üzbégellenes pogromok idején Üzbegisztán lezárta határait az üzbég menekültek elől, illetve a bebocsájtást nyert menekülteket is igyekezett minél hamarabb visszatelepíteni állampolgárság szerinti hazájukba (Khamidov, 2010).

menisztáné,¹³ de a többi rezsim esetében is talán ez a szemlélet az elsődleges magyarázata a regionális együttműködésre irányuló kezdeményezések – legyen szó akár a terrorizmus elleni küzdelem, a vízmegosztás vagy menekültügy kérdéseiről – elmúlt két évtizedben tapasztalható szinte teljes hiányának.

3. „Járadékos” avagy „fél-járadékos-állam” jelleg? Egy állam, vagy politikai rezsim stabilitása akkor biztosított, ha a fennállásához és funkcionálásához elégséges erőforrások tartósan rendelkezésre állnak – állapítja meg *Giacomo Luciani* (Luciani, 1990, p. 66.). A közép-ázsiai köztársaságokban a rezsim stabilitása szempontjából valóban kulcsfontosságú tényezőnek bizonyult a rendelkezésre álló gazdasági erőforrások mennyisége, illetve „...ezek kisajátítása... és redisztribúciója a politikailag lojális regionális és helyi csoportoknak” (Wagner, 2013, p.5.).

„Járadékgazdaság” alatt olyan nemzetgazdaságot értünk, ahol az állami bevételek tipikusan valamilyen természeti erőforrás (pl. szénhidrogének) exportjából származik. A járadékgazdaság forrása, jellemzően valamilyen természeti kincs, bár tulajdonképpen más jellegű *külső* forrás is lehet (például vendégmunkások hazautalásai, valamilyen katonai létesítmény külföldi bérlete stb.). *Luciani* szerint a „járadékgazdaság” tulajdonképpen megkülönböztető vonása, tehát nem is elsősorban a nyersanyagexport, hanem, hogy a nemzetgazdaság jövedelmei döntő részben *külső*, a hazai termelő szektoroktól független forrásokból származnak (Luciani, 1990, p. 71.). A „járadékgazdaság” még nem feltétlenül vonja maga után „járadékos állam” kialakulását. A járadékos állam” esetében a *külső* jövedelmek nem közvetlenül a társadalom tagjaihoz folynak be (mint például a vendégmunkások hazautalásai esetében), hanem a társadalomnak egy szűk felső vezetőrétege, végső soron maga a kormányzat az, amelyik rendelkezik az elosztásuk felett. A közel-keleti olajmonarchiákban például a teljes népesség körülbelül 2-3%-a rendelkezik az olajexport bevételek felett, melyek az adott államok GDP-jének akár 80-90%-át is kiteszik (Beblawi, 1990, p. 89.).

Beblawi a közel-keleti nem olajtermelő államokra (Tunézia, Marokkó) példájából az ún. *fél-járadékos* megjelölést alkalmazza. *Beblawi* „fél-járadékos” kategóriája nagyjából megfeleltethető *Luciani* „járadék-

¹³ A Nyijazov elnök 1994-ben hirdette meg “pozitív semlegesség” külpolitikai doktrínáját, melynek értelmében országa jó kapcsolatokat kíván ápolni minden állammal, ugyanakkor nem lesz részese semmilyen multilaterális együttműködésnek. Türkmenisztán semlegességét 1995-ben az ENSZ Közgyűlés határozatban ismerte el. <http://www.un.org/documents/ga/res/50/a50r080.htm> [letöltve: 2014.09.03.] a kérdésről bővebben lásd Anceschi, Luca (2009). *Turkmenistan's foreign policy: positive neutrality and the consolidation of the Turkmen regime*, Routledge, London, New York

gazdaság” fogalmának. Olyan országokról van tehát szó, amelyek GDP-jében jelentős hányadot tesznek ki a külföldi forrásból érkező – de nem nyersanyag exportból származó – bevételek: külföldi (akár katonai, akár pénzügyi) segélyek, tranzitdíjak (például áthaladó csővezetékek, vagy éppen a Szuezi csatorna használatáért), az ország infrastruktúrájának bérbeadása (például repterek vagy kikötők rendelkezésre bocsátása külső államoknak katonai bázis létesítése céljából) végül, de nem utolsósorban a külföldön dolgozó vendégmunkások hazautalásai.

A fenti „járadékgazdaság”, „járadékos” és fél-járadékos” állam fogalmaira alapozott elemzési keret *Vojtek Osztrovski* szerint kiválóan alkalmazható az öt poszt-szovjet közép-ázsiai köztársaság utódállam példájára is. *Osztrovski* szerint a közép-ázsiai köztársaságok esetében a járadékgazdaság, illetve a járadékos állam jelleget döntően két tényező alapozta meg. Egyrészt betudható a szovjet korszak örökségének, nevezetesen annak, hogy a Szovjetunió belül a közép-ázsiai tagköztársaságokra a szláv területeken fekvő ipari centrumok nyersanyagokkal (pl. szénhidrogének, gyapot stb.) történő ellátásának feladatát szabták. A közép-ázsiai gazdaságok járadékos jellegét tovább erősítette a Szovjetunió összeomlását követő piaci árliberalizáció, mely a nyersanyag árak drasztikus emelkedését eredményezte, és ezáltal a szóban forgó országokat egyfajta gazdasági de-diverzifikációra ösztönözte (*Ostrowski*, 2011, pp. 285. – 286.). Ennek köszönhetően *Osztrovski* konklúziója szerint napjainkban három utódállam, Kazahsztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán egyértelműen, mint nyersanyag exportőr járadékos állam írható le, míg az exportálható nyersanyagokban szegény, mindazonáltal külső forrásokra nagymértékben ráutalt Kirgizisztán és Tádzsikisztán politikailag jóval instabilabb „fél-járadékos” államok (*Ostrowski*, 2011, p. 286.). A közép-ázsiai politikai élitek „járadék-vadász” magatartásának sajátos válfaja Kirgizisztán és Tádzsikisztán esetében, hogy saját gyengeségük hangoztatásával, illetve közelgő összeomlásuk rémképével próbálnak minél nagyobb mértékű támogatást és segínyt kizsarolni a nagyhatalmaktól és a nemzetközi közösségtől (*Cooley*, 2010, p.11.).

Az állam „járadékos” vagy „fél-járadékos” jellegének vizsgálatakor érdemes tehát figyelembe vennünk, hogy

- Mennyiben nyitott, „exportfüggő” a vizsgált országok gazdasága?
- Mekkora az exporton belül a nyerstermékek (a közép-ázsiai köztársaságok esetében szénhidrogének, gyapot), illetve az állami bevételeken belül a külső források (pl. vendégmunkások hazautalásai, katonai létesítmények bérlete) aránya?
- Valamint, hogy ezek a gazdasági interdependenciák földrajzilag milyen irányokat látszanak kijelölni, a vizsgált országok külkereskedelmi mutatóik alapján melyik erőközpont felé gravitálnak?

A szóban forgó országok külkereskedelmi mutatóinak empirikus vizsgálata azért is rendkívül fontos, mivel meglátásom szerint a „számok” nem minden esetben támasztják alá Ostrowski elméleti következtetéseit.

2) A KÖZÉP-ÁZSIAI KÖZTÁRSASÁGOK KÜLKERESKEDELMÉNEK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

A kilencvenes évtized első felének gazdasági összeomlása után, a két-ezres évtized a közép-ázsiai köztársaságok külkereskedelmének abszolút számokban mérve jelentős kibővülését hozta. Ez nem jelentette azonban szükségszerűen ezen nemzetgazdaságok nyitottabbá válását, hiszen az export és import rendszerint tapasztalható számszerű növekedését arányaiban megközelítette, vagy akár felül is múlta gazdasági növekedési ütemük.

Közép-Ázsiai országok – Export (millió USD) – (% GDP)

	2002	2002	2007	2007	2012	2012
Kazahsztán	11576,90	47	51837,61	49	96882,56	48
Kirgizisztán	635,54	40	2012,05	53	3202,51	48
Tádzsikisztán	799,36	65	766,93	21	1644,16	22
Türkmenisztán	3081,00	69	9548,00	75	25760,63	73
Üzbegisztán	2985,00	31	8851,00	40	14251,92	28

Forrás: World Bank <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>

Közép-Ázsiai országok – Import (millió USD) – (% GDP)

	2002	2002	2007	2007	2012	2012
Kazahsztán	11589,31	47	44824,08	43	61731,24	30
Kirgizisztán	695,88	43	3199,68	84	6455,31	98
Tádzsikisztán	929,17	76	2554,79	69	5273,29	69
Türkmenisztán	2383,00	53	4901,00	39	15610,51	44
Üzbegisztán	2843,00	29	8150,00	37	15233,91	30

Forrás: World Bank <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>

Mind az öt ország nemzetgazdasága imponáló növekedést produkált a 2000-2010 közötti időszakban Kazahsztán és Tádzsikisztán átlagos gazdasági növekedési üteme a 8%-ot is meghaladta, míg Türkmenisztánban hivatalosan kétszámjegyű gazdasági növekedést regisztráltak.

Bár 2009-ben valamennyi szóban forgó ország valutáját leértékelték a dollárhoz képest, a nominális leértékelés mértéke messze elmaradt az infláció ütemétől ugyanebben az időszakban. Ennek eredményeképpen végső soron a vizsgált periódusban a közép-ázsiai valuták felértékelődtek, mind az amerikai dollárral, mind a kínai jüannal szemben. A megnövekedő hazai fogyasztás és az erősödő nemzeti valuták együttesen az importált áruk iránti kereslet, és így az import bővülését eredményezték mind az öt államban. Az energia és nyersanyag árak 1999 és 2008 közötti, illetve 2009 utáni újbóli emelkedésének köszönhetően a három nettó energia exportőr közép-ázsiai állam, Kazahsztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán exportjának értékvolumene látványosan növekedett – akár 50-100%-al is – az import értékvolumenéhez képest. A két nettó energiainportőr állam, Kirgizisztán és Tádzsikisztán exportját és külkereskedelmi cserearányait viszont mindez – elsősorban a megemelkedő üzemanyag árak melletti növekvő szállítási költségek és a megdrágult import energia miatt – kedvezőtlenül befolyásolta (Mogilevskii, 2012, pp. 7.-12.). Mint az alábbi adatokból is látható a vizsgált bázisévekben elsősorban a nettó energia exportőr államok voltak képesek számottevő külkereskedelmi többletet produkálni, míg az energiahor-dozókból javarészt importra szoruló Kirgizisztán és Tádzsikisztán óriási külkereskedelmi deficitet halmoztak fel, melyet legfeljebb a külföldi vendégmunkások hazautalásaiból valamint bizonyos importált áruk informális re-exportja révén képesek finanszírozni.¹⁴

Közép-Ázsiai országok – Külkereskedelmi mérleg (millió USD)

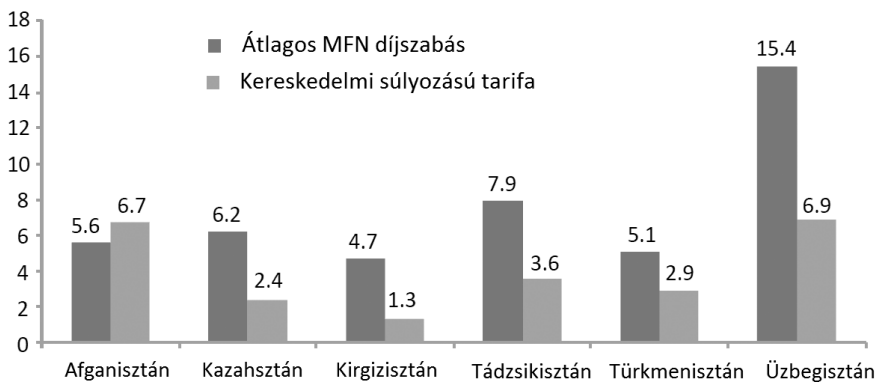
	2002	2007	2012
Kazahsztán	-12,42	7013,53	35151,31
Kirgizisztán	-60,34	-1187,63	-3252,79
Tádzsikisztán	-129,82	-1787,87	-3629,13
Türkmenisztán	698,00	4647,00	10150,12
Üzbegisztán	142,00	701,00	-981,99

Forrás: World Bank <http://databank.worldbank.org/data/home.aspx>

¹⁴ A közép-ázsiai „informális” vagy határmenti kereskedelembe az olcsó kínai fogyasztási cikkek játsszák a főszerepet. Ezek legfontosabb regionális elosztó helyének napjainkban a kirgizisztáni *Dordojsz* és *Karaszu* piacok tekinthetők. A re-exportra kerülő kínai áruk általában vámmentesen vagy minimális 1-5% vámtarifák mellett léphetnek be Kirgizisztánba, illetve Tádzsikisztánba. Kirgizisztánból elsősorban Oroszországba, Kazahsztánba és Üzbegisztánba, míg Tádzsikisztánból elsősorban Afganisztánba és Üzbegisztánba exportálják azokat. A re-exportra kerülő áruk általában nem szerepelnek az érintett közép-ázsiai országok import-statisztikáiban, így leginkább csak közvetetten, a kínai export statisztikákból következtethetünk értékvolumenükre, amely 2006-ban egyes becslések szerint a hét milliárd dollárt is elérte (Mogilevskii, 2012, pp. 38.-46.); (Kaminski – Mitra, 2011)

A közvélekedéssel ellentétben egyébként a közép-ázsiai köztársaságok kereskedelem- és vámpolitikája nemzetközi összehasonlításban vizsgálva nem tekinthető különösebben restriktívnek. A térség országai közül Üzbegisztán alkalmazza a legszigorúbb kereskedelmi korlátozásokat, azonban az üzbég kereskedelempolitika is inkább a fogyasztási cikkek szokatlanul széles körére kivetett jövedéki adók, mintsem a kivrívóan magas vámtarifák eszközével él.

A közép-ázsiai köztársaságok importvámtarifái

forrás Mogilevskii, 2012, p.9.

Roman Mogiljevskij értékelése szerint a korlátozó vámpolitikánál sokkal komolyabb akadályt képezi a kontinentális bezártságtól szenvedő közép-ázsiai köztársaságok külkereskedelmének a közlekedési infrastruktúra elégtelen fejlettsége és a vámkezelés jellemző lassúsága. A Világbank *Logisztikai Teljesítmény Indexének* (logistics performance index – LPI) 160 országot tartalmazó rangsorában nem túl előkelő helyezéseket foglalnak el, és egyedül Kazahsztán volt képes érdemi fejlődést felmutatni ezen a téren.

A közép-ázsiai köztársaságok a Világbank LPI index rangsorában

	2007	2010	2014
Kazahsztán	133	62	88
Kirgizisztán	103	91	149
Tádzsikisztán	146	131	114
Türkmenisztán	nincs adat	114	140
Üzbegisztán	129	68	129

forrás: World Bank LPI global ranking <http://lpi.worldbank.org/international/global>

Nehéz egyelőre felbecsülni milyen hatása lesz a 2010-ben megalakított orosz-belarusz-kazah Vámuniónak hosszabb távon a közép-ázsiai köztársaságok külkereskedelmére, különösen, ha megvalósul a szervezet prognosztizálható kibővülése Kirgizisztánnal és Tádzsikisztánnal. *Umirzak Szukejev* kazah miniszterelnök helyettes szavai szerint a kazah kereskedelem a Vámunió másik két tagállamával már a Vámunió megalakítását követő első két évben is 57%-al növekedett (idézi Malashenko, 2013, location 769). Moszkva a gazdasági integráció bővítésével párhuzamosan láthatóan annak mélyítésére is törekszik: 2012 január elsején a Vámunió kormányai „közös gazdasági tér” létrehozásáról állapodtak meg, amellyel lényegében egységes piac szintjére kívánják emelni az eddigi integrációt, a befektetések, szolgáltatások és a munkaerő szabad áramlásának megteremtésével. A Vámunió tagállamai össze kívánják hangolni technikai szabványait, harmonizálják, pénzügyi és munkaerő piaci szabályozásukat. A Vámunió Bizottságát pedig szupranacionális testületként felváltotta a vámunió mellett, immár az orosz-belarusz-kazah közös piac szupranacionális vezető szerveként is funkcionáló *Eurázsiai Gazdasági Bizottság*, amely egyes munkaanyagaiban már a közelgő monetáris uniót vizionálta (Cooley, 2012, p.60.). Ezzel egybecsengtek *Nurszultan Nazarbajev* kazah elnök szavai, aki egy vele készült 2012-es interjúban szintén a közös fizetőeszközzel felvértezett gazdasági unió kívánatosságáról nyilatkozott (idézi Malashenko, 2013, location 898). *Dmitrij Medvegyev*, *Alekszander Lukasenko* és *Nurszultan Nazarbajev* által aláírt 2011 novemberi szándéknyilatkozat szerint az integrációnak 2015-re el kell vezetnie az *Eurázsiai Unió* létrejöttéhez, amely *Putyin* elnök szavai szerint „...az értékek, a politika és a gazdaság...” közösségén kell alapulnia.¹⁵

3) KAZAHSZTÁN

A külkereskedelmi forgalom a kétezres évtizedben jelentős oszlopa volt a kazah gazdaságnak, a vásárlóerő paritáson számolt GDP közel ötven százalékát tette ki. A 2010-es dollár árfolyamon számolva 2000 és 2008 között az export és import értékvolume egyaránt megduplázódott. Igaz, a 2008-as pénzügyi válság a kazah külkereskedelmet is érzékenyen érintette (az export 40, míg az import 25%-kal esett vissza), 2010-et követően úgy tűnik, gyorsan talpra állt a kazah gazdaság. A

¹⁵ *Vlagymir Putyin* elnök *Izvesztyijában* 2011.02.03.-án megjelent cikkének angol fordítása: <http://www.russianmission.eu/en/news/article-prime-minister-vladimir-putin-new-integration-project-eurasia-future-making-izvestia-3> [letöltve: 2014.07.05.]

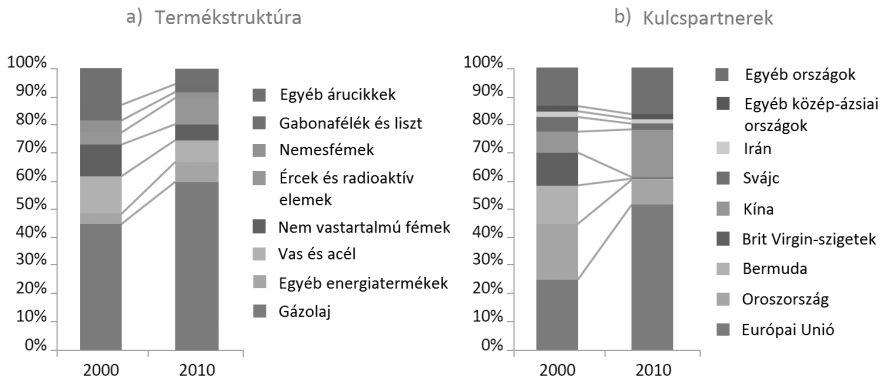
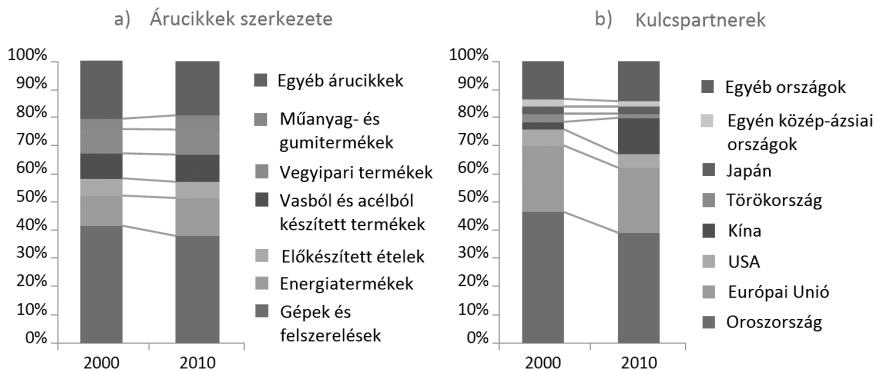
kazah külkereskedelmi mérleg a vizsgált időszakban mindig jelentős aktívumot mutatott, bizonyos években a külkereskedelmi többlet a GDP 20%-át is meghaladta. Az export bevételek részint az import fedezetéül szolgáltak, részint a kazah *Nemzeti Alapot*¹⁶ gyarapították.

A kazah export imponáló mértékű kibővülését mindenekelőtt a legfontosabb exporttermékek, a szénhidrogén alapú energiahordozók és radioaktív ércек világpiaci ára emelkedésének, illetve a kitermelt és exportált nyersanyagok mennyiségi volumenének növekedése magyarázza. A szénhidrogénekhez és radioaktív ércекhez képest a kazah exporton belül más, hagyományosan jelentős termékek, mint pl. a vasérc és acéltermékek, színesfémek, valamint élelmiszerek, így elsősorban a gabona és liszt részaránya valamelyest visszaszorult a kétezres évtized folyamán, bár abszolút értelemben ezek exportvolumene is növekedett. A fentiekben említett nyersanyagok, így szénhidrogének, ércек és gabona teszik ki a kazah export túlnyomó hányadát, az egyéb termékek és árucikkek aránya 2000 és 2010 között 14%-ról 6%-ra zuhant. A kazah export, mindenekelőtt a szénhidrogének és ércек elsőszámú felvevőpiacának továbbra is az „EU 27” országai, valamint Kína számítanak: 2012-ben az EU-ba irányult a teljes kazah export több mint 50%-a (!), a második legfontosabb célország, Kína a kazah export 17,9%-át szívta fel, míg Oroszország a harmadik helyre szorult (7,3%). Az áruimport legfontosabb tételei közé a műszaki berendezések és gépek, feldolgozott élelmiszerek, vegyi anyagok és a részben a hazai fogyasztást kielégítő, részben re-exporta kerülő energiahordozók számítanak. Ezek legjelentősebb hányadát (38,4%) Kazahsztán továbbra is Oroszországtól szerzi be, amely így továbbra is az ország elsőszámú import partnerének számít – Oroszország ezen pozícióját a Vámunió megalakítása nyilvánvalóan tovább erősítette, mindenekelőtt a feltörekvő Kínával (16,8%), valamint az EU 27 országaival (16,8%) szemben.¹⁷

¹⁶ A kazah Nemzeti Alap egyrészt pénzügyi stabilizációs alapként működik, másrészt a tartalékképzést szolgálja. 2010 végére az alap közel negyven milliárd dolláros, az éves kazah GDP 20%-át is meghaladó tartalékot halmozott fel. <http://www.sovereignwealthcenter.com/fund/46/National-Fund-of-the-Republic-of-Kazakhstan.html#.VBQKr2Oy3cY> [letöltve: 2014.09.10.]

¹⁷Forrás:

<http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Language=E&Country=KZ,KG,TJ,TM,UZ>

A kazah áru-export termékstruktúrája és földrajzi megoszlása**A kazah áru-import termékstruktúrája és földrajzi megoszlása**

Kazahsztánban a szolgáltatások importjának javarészét a szénhidrogén-kitermelő illetve a bányászati szektorhoz kapcsolódó beruházások – mindenekelőtt építőipari beruházások formájában – teszik ki. A szolgáltatások importjának értékvolume egyes becslések szerint eléri az áruimport 30%-át is, ezzel szemben a szolgáltatások exportja arányaiban elhanyagolható, az áruexport értékvolumeének 6-10%-át sem éri el (Mogilevskii, 2012, pp.32.-34.).

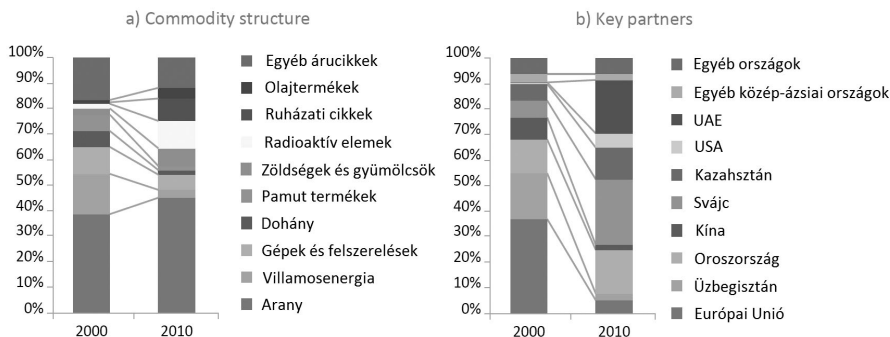

4) KIRGIZISZTÁN

Kirgizisztán exportja összesen csupán mintegy 29%-al növekedett 2000-2010 közötti időszakban, míg importja ugyanebben a periódusban két és félszeresére emelkedett. Ennek köszönhetően a kétezres évek elején még nagyjából külkereskedelmi egyensúlyban lévő ország mára a GDP-je 10%-át is meghaladó külkereskedelmi deficitet halmozott, melyet csak az egyre nagyobb számú külföldön dolgozó kirgiz vendégmunkás hazautalásai és a növekvő informális re-export révén tud finanszírozni. Az import erőteljes növekedésének köszönhetően a kirgiz gazdaság nyitottsága is fokozódott, a GDP 40-50%-át is eléri.

Napjainkban Kirgizisztán első számú exportcikke az arany. A java-részt kanadai koncesszióba adott Kumtor bányákból kitermelt nemesfém fő felvásárlói Svájc, Németország valamint az Egyesült Arab Emírá-tusok. Ez magyarázza elsősorban Svájc talán meglepően előkelő, első helyezését (32,6%) Kirgizisztán exportpiacainak sorában. Eltérően a többi közép-ázsiai köztársaságtól a kirgiz áruexport termékstruktúrájában növekvő hányadot képeznek a gépek és műszaki berendezések, melyek-nek a fő felvásárlói Kazahsztán (24,1%) és Oroszország (13%), egyben Kirgizisztán második és harmadik legjelentősebb exportpartnerei.¹⁸ A kétezres évtized elején még a kirgiz export egyik legjelentősebb tétele volt az ország vízerőművein megtermelt elektromos energia, ami iránt azonban jelentősen csökkent a korábbi fő fogyasztó, Üzbegisztán által támasztott kereslet.

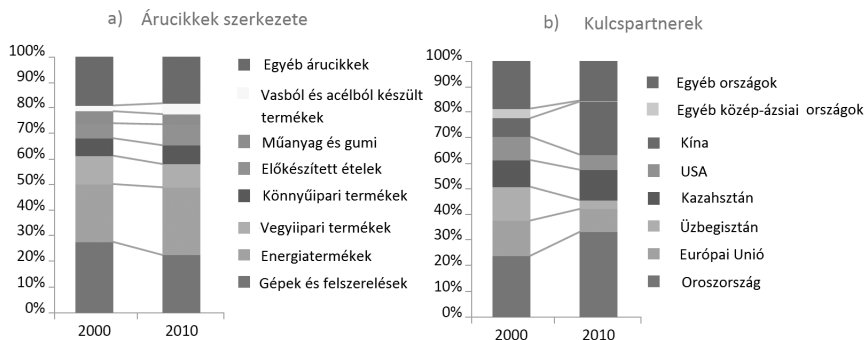
A kirgiz áru-export termékstruktúrája és földrajzi megoszlása

forrás: Mogilevskii, 2012, p.19.

¹⁸<http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Language=E&Country=KZ%2cKG%2cTJ%2cTM%2cUZ> [letöltve: 2014.09.10.]

A kirgiz áru-import termékstruktúrája és földrajzi megoszlása

forrás: Mogilevskii, 2012, p.21.

Kirgizisztán importjában a gépek és műszaki berendezések mellett a (fosszilis) energiahordozók valamint a különféle fogyasztási cikkek játsszák a főszerepet. Az ország legjelentősebb importpartnerei 2012-ben Oroszország (33%), Kína (22,5%) valamint az „EU 27” országai (10,3%) voltak.¹⁹ A közép-ázsiai köztársaságok közül talán Kirgizisztán külkereskedelmében játssza a legjelentősebb szerepet a re-export. Ennek egy jelentős részét képezi az olcsó kínai fogyasztási tömegcikk, informális, a statisztikákban sem feltüntetett határmenti kereskedelme (Kaminski – Saumya, 2011). A formális re-export főbb tételeit gépek és műszaki berendezések, valamint üzemanyagok képezik. Az eddigi jelentős kirgiz üzemanyag re-exportot magyarázó egyik tényező az idén megszűnő *manaszi* amerikai légibázis üzemanyag és utánpótlás igényének kiszolgálása volt. A másik faktor, amelynek köszönhetően a fosszilis energiahordozókban szegény Kirgizisztán a szénhidrogén termékek egyik fő regionális elosztó központjává válhatott nem más, mint, hogy a szoros orosz-kirgiz kapcsolatoknak köszönhetően Kirgizisztán számos szomszédjánál, különösen Üzbegisztánnál olcsóbban juthat az orosz benzinhez, gázolajhoz és kerozinhoz. A kirgiz fosszilis energia export esetében minden bizonnyal az orosz import re-exportjáról van szó, hiszen Kirgizisztánnak magának nemcsak a kőolaj és földgáz készletei, de a finomító kapacitásai is rendkívül szerények (Mogilevskii, 2012, p.20.).

Megjegyzendő, hogy Kirgizisztán vonatkozásában talán a legjelentősebb az áruexport mellett a szolgáltatások exportja, amelynek érték-

¹⁹<http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFView.aspx?Language=E&Country=KZ%2cKG%2cTJ%2cTM%2cUZ> [letöltve: 2014.09.10.]

volumene az előbbi 60%-át is elérheti. Ebben mindenekelőtt a közép-ázsiai mércével mérve jelentősnek tekinthető turisztikai ágazat játszik közre, amely a szolgáltatások exportbevételeinek 40-60%-át adja. A Kirgizisztánba irányuló turizmus egy része erősen szezonális jellegű, elsősorban az *Isszik-Kul* tó környékére koncentrálódik. A turistaként nyilvántartott utazók egy másik része valójában a határmenti informális kereskedelem ügyleteit bonyolító üzbég illetve tádzsik üzletember (Mogilevskii, 2012, p.32.).

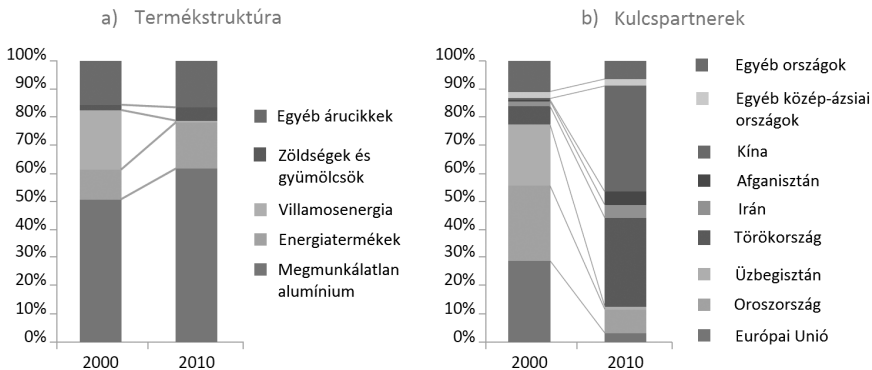
5) TÁDZSIKISZTÁN

Tádzsikisztán az egyetlen a vizsgált országok közül, ahol a külkereskedelem összességében hanyatlott a kétezres évtizedben. 2010-es árakon és dollárárfolyamon számolva a 2010-es tádzsik export értékvolumene csak 45%-át tette ki a 2000-esnek.²⁰ Ugyanebben az időszakban az import mintegy 17%-al növekedett, tehát a kétezres évek folyamán óriási, a hazai össztermék 10%-át is meghaladó külkereskedelmi deficit halmozódott fel. A kereskedelmi forgalomnak a GDP-ben elfoglalt részaránya is nagyjából változatlan, 30% körüli maradt az elmúlt évtizedben.

Tádzsikisztán domináns exportcikke a nyers alumínium, a kilencvenes években is ez tette ki a tádzsik export több mint felét, részaránya 2010-re 62%-ra emelkedett. Szintén nőtt exporton belül a másik vezető nyersanyag a gyapot aránya 11-ről 17%-ra. Az alumínium és nyers gyapot mellett, az utóbbi években még az elsősorban Oroszországba irányuló gyümölcs és zöldségexport ért el számottevő részarányt. Míg a tádzsik export termékstruktúrája az elmúlt évtizedben lényegében változatlan maradt, addig az exportpiacok földrajzi megoszlása lényegesen átrendeződött. 2000 előtt a tádzsik alumínium elsődleges felvásárlói Oroszország és európai államok voltak, ma már viszont Kína és Törökország a legfontosabb partnerek. A tádzsik gyapotnak sem Svájc, Lettország és Szlovákia ma már az elsődleges felvevő piacai, hanem – a korábban is legfontosabbnak számító partner, Oroszország mellett – Törökország, Irán és Pakisztán. Szintén figyelemreméltó változás, hogy a korábban a tádzsik elektromos energia legfontosabb exportpiacának számító Üzbegisztán immár szinte alig vásárol tádzsik áramot.

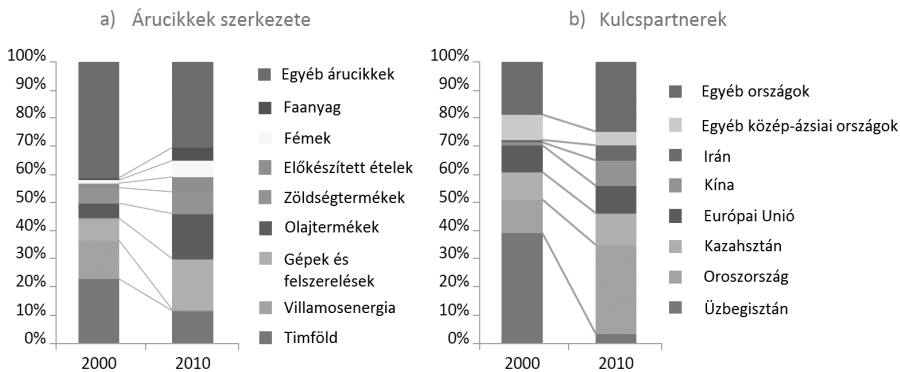
²⁰ Igaz ebben az is közrejátszhat, hogy a tádzsik statisztikákban az alumínium késztermékek exportja, általában nem az áruexport, hanem a szolgáltatások exportja között szerepel. Az utóbbi két-három évben az alumínium export jelentős fellendülése miatt, a valós külkereskedelmi egyensúlyt tekintve tehát kedvezőbb lehet a kép (Mogilevskii, 2012, p.21.).

A tádzsik áru-export termékstruktúrája és földrajzi megoszlása

forrás: Mogilevskii, 2012, p.22.

A tádzsik áru-import termékstruktúrája és földrajzi megoszlása

forrás: Mogilevskii, 2012, p.23.

Szemben az exportpiacok földrajzi megoszlásával a tádzsik nemzetgazdaság főbb importpartnerei lényegében változatlanok maradtak. A fosszilis energiahordozókat, üzemanyagot, műszaki berendezéseket és építőanyagokat Tádzsikisztán továbbra is elsősorban Oroszországtól szerzi be, míg a fogyasztási cikkek és élelmiszerek legjelentősebb hányada elsősorban Kínából és Iránból érkezik. Üzbegisztán ugyanakkor már import oldalról sem tartozik Tádzsikisztán legfontosabb külkereskedelmi partnereinek sorába (Mogilevskii, 2012, p.23.).

Hasonlóan Kirgizisztánhoz, Tádzsikisztán gazdasági életében is egyre jelentősebb szerepet játszik az informális határmenti kereskedelem és a reexport. A szolgáltatások exportjának értékvolumene az áruexport 30%-át közelíti, benne az importált, ugyanakkor reexportra szánt alumínium feldolgozása képezi a legjelentősebb tételt (Mogilevskii, 2012, pp.32.-34.).

6) TÜRKMENISZTÁN

A vizsgált államok közül véleményem szerint egyedül Türkmenisztán külkereskedelmi mutatói rajzolnak ki egyértelműen „járadékos állam” jelleget. A térség államai közül az elmúlt évtizedben Türkmenisztán könnyvelhette el külkereskedelmi forgalmának legnagyobb, már-már drámai mértékű bővülését. 2000 és 2010 között a türkmén export érték-volumene megháromszorozódott, míg az import közel négyszeresére növekedett. Így a kereskedelmi forgalom értéke a GDP több mint 50%-ára rúg. A dinamikusan növekvő energiaexportnak köszönhetően a vizsgált időszakban az ország külkereskedelmi mérlege mindig jelentős (a GDP 20%-át meghaladó) többletet mutatott.

A türkmén export termékstruktúrája lényegében négyféle export cikkre korlátozódik: a földgáz teszi ki önmagában a teljes türkmén export közel 50%-át²¹, a feldolgozott kőolajtermékek körülbelül egy-ötödét, míg a nyersolaj illetve a gyapot körülbelül 10-10%-át. Ez a termékstruktúra az elmúlt több mint egy évtizedben lényegében nem változott, a szénhidrogének aránya némileg növekedett, míg a gyapoté csökkent. A türkmén külkereskedelem térszerkezete jóval nagyobb mértékű átrendeződést mutat. Oroszország a kilencvenes években még a türkmén gázexport lényegében kizárólagos felvásárlója volt, ezzel szemben ma már a türkmén gázexport legfeljebb harmada irányul Oroszország felé. Ez nyilvánvalóan a tudatos türkmén exportdiverzifikációs politika jegyében, Irán és Kína irányában elkészült új csővezetéknek²² is köszönhető. Egyes szakértők becslései szerint a türkmén gázexporton ma már Oroszország, Irán és Kína hozzávetőlegesen

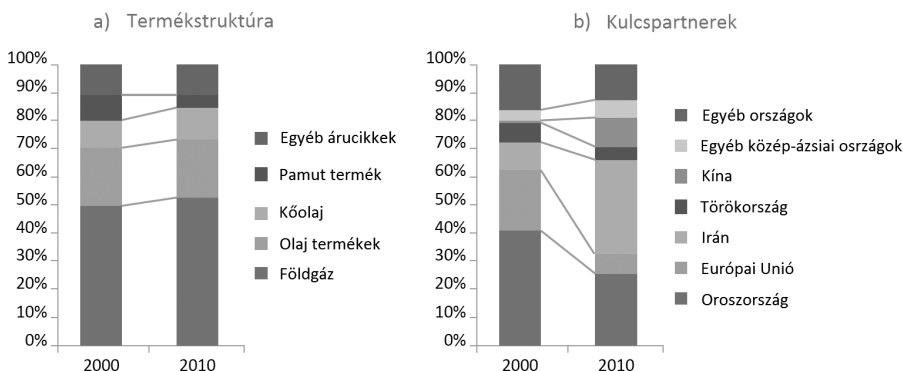
²¹ Türkmenisztán földgáztartalékai a 2006-ban felfedezett *Dél-Jolotan és Oszman* óriásmezők felfedezésével, egyes becslések szerint a hatodik legnagyobbak számítanak a világon. U.S. Energy Information Administration, Turkmenistan Country Profile <http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=TX> [letöltve: 2014.09.10.]

²² Az 1997-ben felavatott, önmagában meglehetősen csekély (évi 8 milliárd köbméter) kapacitású, Türkmenisztánból Iránba tartó *Korpedze-Kürtkaj* vezeték volt az első olyan közép-ázsiai gázvezeték, amelyik nem Oroszországba irányult. Egy újabb vezeték 2010-es felavatása óta Türkmenisztán immár nagyobb tételben (évi 20 milliárd köbmétert) exportál Iránba, mely dacára, annak, hogy a világon a második legjelentősebb földgáztartalékokkal rendelkezik, az alacsony hatékonyságú kitermelés, illetve a (különösen télen) magas hazai fogyasztás miatt maga is nettó földgáz importőr. *Turkmenistan opens new Irangas pipeline*, BBC News, 2010.01.06. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8443787.stm> [letöltve: 2014.09.10.] Az alapvetően helyi jelentőségű iráni vezetékéknél az átfogó exportdiverzifikációs stratégia szempontjából jelentősebb előrelépésként értékelhető, hogy 2009 decemberében felavatták a több mint 1800 kilométer hosszúságú és évi 30-40 milliárd köbméter kapacitású Türkmenisztán-Kazahsztán-Kína (avagy Transz-Ázsiai) földgázvezetékét. A vezeték mindezidáig az első és egyetlen, amely Oroszország megkerülésével közvetlenül juttat földgázt Közép-Ázsiából Kínába (Pannier, 2009).

30:30:40 százalékos arányban osztozik. Összességében Türkmenisztán legjelentősebb exportpartnerei a 2010-es adatok alapján Irán (21,7%), Oroszország 18%, Törökország (16,4%) és Kína (10%) (Dzsumajev, 2012, pp. 7.-11.). Ugyanakkor a jelenlegi lekötött földgáz-export szerződési kapacitások ismeretében²³ prognosztizálhatjuk, hogy hamarosan Kína válik Türkmenisztán elsőszámú exportpiacává (Peyrouse, 2012, pp. 182.-184.).

Az import térstruktúrája kevésbé drámai változásokat mutat: az építőanyagok, acélipari termékek és élelmiszerek tekintetében Türkmenisztán elsőszámú beszállítója napjainkra Törökország lett. Kína és Irán is fokozta külkereskedelmi részesedését a türkmén importban, az „EU 27” részaránya stagnálni látszik, míg Oroszország és Japán részesedése számottevően csökkent (Mogilevskii, 2012, p.25.).

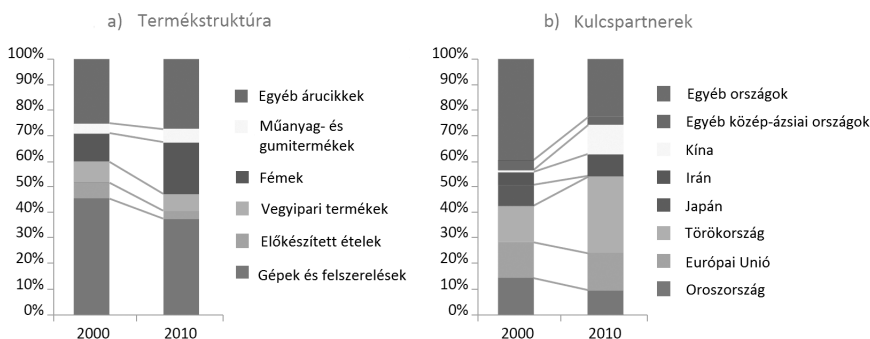
A türkmén áru-export termékstruktúrája és földrajzi megoszlása

forrás: Mogilevskii, 2012, p.25.

²³ A 2009-ben átadott Transz-Ázsiai vezeték mellett egy, a Kínai Nemzeti Olajtársaság (Chinese National Petroleum company – CNPC) által dominált konzorcium 2010-ben koncessziókat szerzett a a Dél-Jolotan gázmező kiaknázására. Emellett egy új, CNPC által üzemeltetett kompressziós állomás is megkezdte működését Bagtjarlikban az Amu-darja jobb partján. 2011-ben türkmén és kínai részről is bejelentették, hogy 2015-ig évi 60 milliárd köbméterre emelik a Kínába irányuló türkmén gázexportot (Peyrouse, 2012, p.183.).

A türkmén áru-import termékstruktúrája és földrajzi megoszlása

forrás: Mogilevskii, 2012, p.25.

7) ÜZBEGISZTÁN

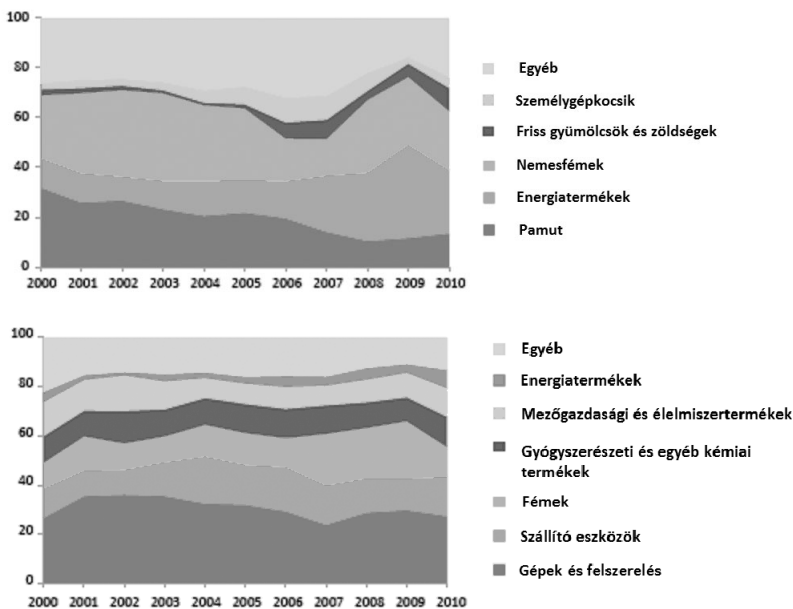
A kétezres évtized Üzbegisztán számára a külkereskedelmi forgalom dinamikus növekedését hozta, az export kibocsátás csaknem megháromszorozódott, míg a behozatal megduplázódott. A kivitel gyorsabb bővülésének köszönhetően az ország jelentős – még ha Kazahsztánnál és Türkmenisztánnál jóval szerényebb mértékű – külkereskedelmi többletet (nagyjából a GDP 5%-a) halmozott fel. Ennek eredményeképpen az üzbég gazdaság nyitottsága a 2002-ben becsült 12%-os szintről az évtized végére mintegy 20%-ra emelkedett. Ennek dacára az üzbég gazdaság tekinthető a külkereskedelemtől legkevésbé függő, leginkább zárt nemzetgazdaságnak a régióban (Mogilevskii, 2012, p.26.).

Ami az üzbég kereskedelmi kivitel termékstruktúráját és földrajzi megoszlását illeti: az üzbég áruexportot alapvetően még mindig a nyersanyagok kivitele dominálja. A földgáz, színesfémek és gyapot adják együttesen az export 67,6%-át, ez az arány 2000 óta lényegében változatlan. A nyerstermékeken belül figyelemre méltó módon csaknem megduplázódott a szénhidrogén alapú energiahordozók aránya (a 2000-ben mért 12%-ról 2010-re 25%-ra emelkedett). A fosszilis energiahordozókból korábban elsősorban önellátásra törekvő ország mára regionális szinten jelentős földgáz-exportőrré vált. Így napjainban a korábban domináns gyapot helyett immár a földgáz Üzbegisztán elsőszámú exportcikke. Az üzbég mezőgazdaságban, így az agrárexportban is, a gyapot rovására nagyobb teret nyertek a zöldségek és gyümölcsök. Az exporton belül mintegy 25%-os stabil részesedést képvisel a különféle színesfémek, elsősorban az arany kivitele. Az iparcikkek exportját tekintve a személygépkocsik aránya valamelyest emelkedett (2010-ben a teljes export 4,1%-a), míg a textílek és szőnyegek aránya valamelyest csökkent (2010-ben a teljes export 5%-a).

Az üzbég export, mindenekelőtt a földgáz, zöldség-gyümölcsök és személygépkocsik elsődleges piacának Oroszország (32,6%) számít, amely átvette az „EU huszonhetek” szerepét Üzbegisztán elsőszámú exportpiacának szerepében. Az EU (3,7%) részesedését mára Kína (7%) és Törökország (6,1%) is felülmúlta. Az üzbég export tekintetében tehát a kétezres évtized egyértelmű reorientációt hozott a fejlett országoktól az ázsiai piacok irányában (Anderson – Klimov, 2012, pp. 18.-25.).

A hivatalos statisztikák alapján úgy tűnik Üzbegisztán elsősorban acéltermékeket, műszaki berendezéseket valamint gyógyszereket importál. Legfontosabb import partnere jelenleg Oroszország (21,6%), Dél-Korea²⁴ (16,4%) és Kína (14,3%). Az importról alkotott képünk azonban csak úgy lehet teljes, ha tekintetbe vesszük, hogy a fogyasztási cikkek – elsősorban élelmiszerek és olcsó textilárúk – egy jelentős része a határmenti informális kereskedelem révén áramlik az országba és így a kereskedelmi statisztikákban nem szerepel (Anderson Klimov, 2012, p.19.).

Az üzbég áru-export és import termékstruktúrája 2000-2010

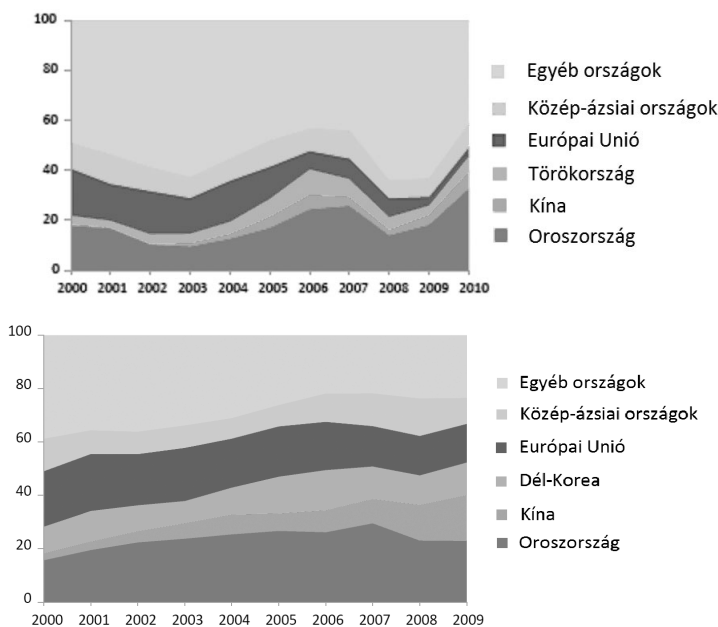

forrás: Anderson – Klimov, 2012, pp. 18.; 20.

²⁴A modernizációra törekvő, egyszersmind azonban az ország szuverenitása felett féltékenyen őrködő Karimov-vezetés a külgazdasági kapcsolatokban láthatóan tudatosan törekszik az olyan országokkal való partnerség kiépítésére, amelyek képesek magasan fejlett technológia átadására, de nem hordoznak nagyhatalmi fenyegetést (Wagner, 2013, p. 9.). Így vált külkereskedelmi téren is Üzbegisztán egyik legjelentősebb partnerévé Dél-Korea, amely az üzbegisztáni Daewoo autógyár révén az egyik legjelentősebb külföldi befektető is a térségben.

Az üzbég áru-export és import földrajzi megoszlása

forrás: Anderson – Klimov, 2012, pp. 22.; 24.

8) KONKLÚZIÓK

A közép-ázsiai köztársaságok termékstruktúrájával kapcsolatban általánosságban megállapíthatjuk, hogy a szóban forgó országok exportjában változatlanul a nyersanyagok (energiahordozók, színesfémek, agrártermékek) dominálnak. Az iparcikkek csekély vagy elhanyagolható szerepet játszanak a vizsgált államok kivitelében, bizonyos országok pl. Üzbegisztán esetében lényegében egy árucikkre (személygépkocsik) korlátozódnak. Az export, és általánosságban a kereskedelmi forgalom növekedése így szoros összefüggést mutat a nyersanyagok, köztük kitüntetetten a fosszilis energiahordozók világpiaci árának mozgásával. A kereskedelmi kivitel igazán látványosan a fosszilis energiahordozókban gazdag, szénhidrogén exportőr államokban növekedett, a fosszilis energiahordozókban szegény Kirgizisztánban, illetve Tádzsikisztánban az export lényegében stagnált, illetve zsugorodott. Ugyanakkor a növekvő hazai fogyasztásnak, illetve az erősödő nemzeti valutáknak köszönhetően a behozatal mind az öt vizsgált államban növekedett. Ennek köszönhetően az utóbbi két államban a kétezres évtized folyamán jelentős külkereskedelmi deficit halmozódott

fel, melyet az érintett országok alapvetően a nagyszámú külföldön dolgozó vendégmunkásaik hazautalásai,²⁵ az informális határmenti kereskedelem és re-export bevételei, nemzetközi segélyek, illetve Tádzsikisztán esetében vélhetően az illegális narkotikumok tranzitkereskedelmének²⁶ bevételei révén voltak képesek finanszírozni

A három szénhidrogén exportőr állam – Kazahsztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán – éppen ellenkezőleg, óriási külkereskedelmi többletet halmoztak fel, melyből részben növekvő importjukat finanszírozták, vagy részben infrastrukturális beruházásokra, meglehetősen kiterjedt szociális ellátórendszereik fenntartására és egyéb jóléti intézkedésekre fordították őket. Ennek ellenére, különösen az export/GDP arányt figyelembe véve az öt vizsgált ország közül – meglátásom szerint – egyértelműen csak Türkmenisztán meríti ki az Öböl-menti arab olajmonarchiák példája alapján absztrahált „járadékos állam” fogalmi kritériumait. Kazahsztán esetében már sokkal árnyaltabb a kép, míg Üzbegisztán az adatok tükrében kimondottan zárt, autarkiaira törekvő nemzetgazdaságnak tűnik.

A kétezres évtizedben összességében a közép-ázsiai köztársaságok külkereskedelmének termékstruktúrája valamelyest koncentráltabbá vált, különösen export oldalon. Földrajzilag nem ennyire egyértelmű a kép. Három ország – Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Üzbegisztán – esetében az exportpiacok koncentrálódásának lehettünk tanúi, míg Kazahsztán és Türkmenisztán, köszönhetően mindenekelőtt a tudatos exportdiverzifikációs stratégiának és a sikeres csővezeték építési

²⁵ Napjainkban mintegy 1,5 millió (tehát átlagban minden ötödik) tádzsik állampolgár dolgozik külföldön, a migránsok aránya a teljes népességhez viszonyítva itt a legmagasabb a volt Szovjetunióban, sőt az egész világon. Kirgizisztán ugyanebben a rangsorban a világ országai között a negyedik helyen áll (Erlich, 2006). Hazautalásaik összege 2005-ben meghaladta a 600 millió dollárt és egyes becslések szerint napjainkban is mintegy 42%-át teszi ki az ország GDP-jének. A tádzsik háztartások legalább 15%-a kizárólag a hazautalásokból él (Nazriev-Manzarshoeva, 2009); The World Bank Country Brief Tajikistan 2012 <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/TAJIKISTANEXTN/0,,contentMDK:20630697~menuPK:287255~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:258744,00.html> [letöltve: 2014.02.23.]

²⁶ Tádzsikisztán mintegy 1800 km hosszúságú, meglehetősen gyengén őrzött határszakaszon osztozik a világ jelenleg elsőszámú ópium és heroin termelő országával, Afganisztánnal. A becslések szerint akár évi 90 tonna heroin (az Afganisztánban előállított heroin körülbelül 30%-a) is átáramlik a tádzsik-afgán határon útban Oroszország felé. A drogkereskedelemből származó bevételek pedig az éves tádzsik GDP 30-50%-át is elérhetik. Drugs in Tajikistan. Heroin stabilises a poor country. *The Economist*, 2012.04.21. <http://www.economist.com/node/21553092> [letöltve: 2014.08.23.] Ugyanakkor *Roman Mogilevskij* véleménye szerint az illegális drogkereskedelem bevételei egy szűk kör kezében koncentrálódnak, akik pénzüket a legtrikább esetben forgatják vissza a hazai gazdaságba, sokkal inkább igyekeznek azt külföldi bankszámlákra menekíteni (Mogilevskii, 2012, p.28.).

projekteknak ma több országba és kiegyenlítettebb arányokban exportálnak, mint tíz évvel korábban.

**A közép-ázsiai országok külkereskedelmének áruszerkezeti
és földrajzi koncentrálttsága**

	A 3 legfontosabb termék aránya %		A 3 legfontosabb partnerország aránya %	
	2000	2010	2000	2010
Export				
Kazahsztán	62	68,6	45,4	41,9
Kirgizisztán	60,9	60	59,3	63,7
Tádzsikisztán	77,7	79,3	77,2	77,5
Türkmenisztán	80	84,2	66,8	68,4
Üzbegisztán	nincs adat	60,4 (2008-as adat)	29,8	47,5
Import				
Kazahsztán	11,9	13,3	59,9	57,9
Kirgizisztán	24,8	29,4	47,7	66,3
Tádzsikisztán	62,2	32,6	43,5	52,3
Türkmenisztán	7,2	nincs adat	40,4	50,9
Üzbegisztán	nincs adat	nincs adat	43,6	52

forrás: Mogilevskii, 2012, p.29.

Jelenleg a közép-ázsiai köztársaságok legjelentősebb export partnerei az Európai Unió (37,7%), Oroszország (16,4%) és Kína (14,6%)²⁷, amelyek együttesen a közép-ázsiai export több mint 2/3-át szívják fel. Az EU és Kína részesedése az elmúlt tíz évben drámai mértékben növekedett, míg Oroszország súlya valamelyest csökkent. Az EU és Kína elsősorban a közép-ázsiai energiahordozók és érc felvásárlói, míg az Oroszországba irányuló közép-ázsiai export termékstruktúrája ennél diverzifikáltabb, élelmiszereket, valamint iparcikkeket – például üzbegisztáni gyártású személygépkocsikat – is magában foglal. A fentiekén kívül még a közép-ázsiai kivitel jelentősebb célországainak tekinthetőek Törökország, Irán, valamint az Amerikai Egyesült Államok. Ugyanakkor bizonyos ázsiai gazdaságok, mint India, Pakisztán, Dél-Korea vagy Japán nem számítanak jelentős piacnak a közép-ázsiai export szempontjából.

Az áruimport partnerek sorában, az egész régiót együttesen tekintve még mindig Oroszország részesedése a legnagyobb (27,3%), a második

²⁷ Részesedésük az öt közép-ázsiai köztársaság, valamint Afganisztán összesített exportjából (Mogilevskii, 2012, p.30.).

helyen az EU (17,5%), míg a harmadik helyen ma már Kína (10,7%) áll.²⁸ A régió országai Oroszországtól elsősorban energiahordozókat és iparcikkeket, az EU országaiból főként gépeket és műszaki berendezéseket, míg Kínából jellemzően olcsóbb fogyasztási tömegcikkeket szereznek be (Mogilevskii, 2012, pp.29.-30.).

A fentiekben még nem tértem ki rá, így e helyütt próbálnám pótolni mulasztásomat, hogy a közép-ázsiai köztársaságok *egymás közötti*, intra-regionális kereskedelméről is említést tegyek. 2010-ben a közép-ázsiai köztársaságok kereskedelmi forgalmának, csupán 3,5%-a, míg exportjuknak 5,9%-a irányult más közép-ázsiai országokba. Az intra-regionális kereskedelem, tehát úgy tűnik, a vizsgált államok kereskedelmi forgalmában napjainkban igen csekély súlyt képvisel. A szovjet korszakban a közép-ázsiai tagköztársaságok szorosan integrált gazdaságai között, a függetlenség elnyerése nyomán a feldolgozó ipari szektorok, mind az öt államban tapasztalható leépülése és a nyersanyag export előtérbe kerülése miatt megszakadtak a hagyományos kapcsolatok. Különösen a közép-ázsiai kereskedelmi forgalom mintegy 2/3-át produkáló Kazahsztán és Türkmenisztán tűnik gazdaságilag elszigeteltnek a régió többi államától, bár napjainkra a korábban jelentős volumenűnek tekinthető Üzbegisztánba irányuló kirgiz és tádzsik elektromos áram export is lehanyatlott. A 2000-es évek nyersanyag ár-robbanása tehát úgy tűnik a közép-ázsiai köztársaságok egymás közötti viszonylatában végső soron inkább az elzárkózási, és nem az integrációs tendenciákat erősítette – legalábbis ami az árukereskedelmi kapcsolatokat illeti. A szolgáltatások kereskedelme terén, egyes országok, például a kirgiz turisztikai szektor regionális beágyazottsága nagyobb mértékű, mint az árukereskedelem bármelyik szegmense. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni a vizsgált országok között bonyolódó nagyarányú informális, határmenti kereskedelmét sem, amely azonban nem szerepel a statisztikákban.

Kazahsztán egyes célországokba irányuló exportjának részesedése az összes exportból

	2002	2007	2012
Összesen a FÁK-országokba	19,0%	15,4%	11,8%
Kirgizisztánba	0,9%	0,7%	0,7%
Tádzsikisztánba	0,1%	0,1%	0,0%
Türkmenisztánba	0,0%	0,0%	0,0%
Üzbegisztánba	0,2%	0,2%	0,2%

²⁸ Részesedésük az öt közép-ázsiai köztársaság, valamint Afganisztán összesített importjából (Mogilevskii, 2012, p.31.).

**Kirgizisztán egyes célországokba irányuló exportjának részesedése
az összes exportból**

	2002	2007	2012
Összesen a FÁK-országokba	26,8%	37,5%	35,2%
Kazahsztánba	5,8%	10,2%	12,3%
Tádzsikisztánba	1,6%	1,4%	1,2%
Türkmenisztánba	0,4%	0,1%	0,2%
Üzbegisztánba	4,4%	4,3%	5,9%

**Tádzsikisztán egyes célországokba irányuló exportjának részesedése
az összes exportból**

	2002	2007	2012
Összesen a FÁK-országokba	23,6%	29,8%	14,6%
Kazahsztánba	0,4%	3,1%	6,2%
Kirgizisztánba	0,5%	0,4%	0,4%
Türkmenisztánba	1,3%	0,6%	0,2%
Üzbegisztánba	9,1%	11,3%	0,2%

Kazahsztán egyes országokból való importjának részesedése az összes importból

	2002	2007	2012
Összesen a FÁK-országokból	26,3%	32,6%	35,7%
Kirgizisztánból	0,3%	0,4%	0,6%
Tádzsikisztánból	0,0%	0,1%	0,1%
Türkmenisztánból	0,6%	0,3%	0,3%
Üzbegisztánból	0,7%	1,2%	1,3%

Kirgizisztán egyes országokból való importjának részesedése az összes importból

	2002	2007	2012
Összesen a FÁK-országokból	46,4%	47,5%	44,8%
Kazahsztánból	17,8%	9,8%	10,8%
Tádzsikisztánból	0,5%	0,1%	0,1%
Türkmenisztánból	0,2%	0,0%	0,0%
Üzbegisztánból	8,6%	3,8%	1,0%

Tádzsikisztán egyes országokból való importjának részesedése az összes importból

	2002	2007	2012
Összesen a FÁK-országokból	58,9%	63,1%	39,3%
Kirgizisztánból	7,8%	13,0%	11,5%
Tádzsikisztánból	0,6%	2,3%	1,4%
Türkmenisztánból	5,1%	1,5%	2,9%
Üzbegisztánból	14,2%	8,4%	1,1%

Forrás: FÁK Statisztikai Szolgálat

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anceschi, Luca (2009). *Turkmenistan's foreign policy: positive neutrality and the consolidation of the Turkmen regime*. London, New York: Routledge.
- Anderson, Brion, Klimov, Jurij (2012). *Uzbekistan: Trade Regime and Recent Trade Developments*. Central Asian University.
- Bailes, Alyson J. K., Dunay, Pál (2007). The Shanghai Cooperation Organization as a Regional Security Institution. In: Alyson J.K. Bailes, Pál Dunay, Pan Guang, Mikhail Troitsky (eds.) *The Shanghai Cooperation Organization*, Stockholm International Peace Research Institute, SIPRI Policy Paper No.17., pp.1.-27.
- Beblawi, Hazem (1990). The Rentier State in the Arab World. In: G. Luciani (ed.) *The Arab State*. University of California Press, Berkeley. – Los Angeles, pp. 85.-98.
- Bohr, Anette (1998). *Uzbekistan: politics and foreign policy*. Royal Institute of foreign Affairs, London
- Brzezinski, Zbigniew (1997). *The Grand Chessboard. American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, Basic Books.
- Charter of the Collective Security Treaty Organization (2002). [Online] (URL http://www.ieee.es/Galerias/fichero/Varios/2002_Carta_de_la_OTSC.pdf) (Letöltve: 2014. július 8.).
- Charter of the Shanghai Cooperation Organization (2002). [Online] (URL <http://www.secsco.org/EN123/show.asp?id=69>) (Letöltve: 2014. július 8.).
- China mulls free trade zone among SCO member states., *Xinhua.com.*, (2011. .09. September 03). [Online] (URL http://news.xinhuanet.com/english2010/china/2011-09/03/c_131095193.htm) (Letöltve: 2014. szeptember 8.).
- Cooley, Alexander (2012). *Great games, local rules : the new great power contest in Central Asia*. Oxford University Press., Oxford, New York
- Cummings, Sally N. (2012). *Understanding Central Asia: politics and contested transformations*, Routledge, New York.
- Drugs in Tajikistan. Heroin stabilises a poor country. *The Economist*, (2012, 04.21). [Online] (URL <http://www.economist.com/node/21553092>) (Letöltve: 2014. február 24.).
- Dzsumajev, Isanguli (2012). *Vnyesnyaja torgovlja Türkmenisztana: tendencii, problemi i perspektivi*, Universzitet Centralnoj Azii

- Erllich, A. (2006): Tajikistan: From Refugee Sender to Labor Exporter, *Migration Policy Institute*, (2006. 07.01). [Online] (URL <http://www.migrationinformation.org/Feature/display.cfm?id=411>) (Letöltve: 2014. augusztus 23.).
- Gleason, Gregory (1997). *The Central Asian States: Discovering Independence.*, Westview Press., Boulder
- Kaminski, Bartolomiej – Mitra, Saumya (2011). *Skins of Silk: Borderless Bazaars and Border Trade in Central Asia*, World Bank, Washington D. C.
- Khamidov, Aliasher: Uzbek Refugees Say They Were Pressured to Return to Kyrgyzstan, *Eurasianet.org*, (2010. .06. 29)., [Online] (URL <http://www.eurasianet.org/node/61436>) (Letöltve: 2014. január 25.).
- Litovkin, Viktor (2012). Uzbekistan wants American weapons and suspends CSTO membership, *Valdai Discussion Club*, (2012, .07. 06). [Online] (URL http://valdaiclub.com/near_abroad/45740.html) (Letöltve: 2014. július 8.).
- Luciani, Giacomo (1990). Allocation vs. Production States: A Theoretical Framework. In G. Luciani (ed.) *The Arab State*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles, pp. 65.-84.
- Malashenko, Alexey (2013). *The Fight for Influence: Russia in Central Asia*, Carnegie Endowment for International Peace.
- Mogilevskii, Roman (2012). *Trends and Patterns in Foreign Trade of Central Asian Countries*, University of Central Asia, Institute of Public policy and Administration, Working Paper No.1.
- Mozaffari, Mehdi (1997). CIS' Southern Belt: Regional Cooperation and Integration. In Mehdi Mozaffari (ed.) *Security Politics in the Commonwealth of Independent States: The Southern Belt*, Macmillan Press, London
- National Fund of The Republic of Kazakhstan [Online] (URL <http://www.sovereignwealthcenter.com/fund/46/National-Fund-of-the-Republic-of-Kazakhstan.html#.VBQKr2Oy3cY>) (Letöltve: 2014. szeptember 10.).
- NATO and Central Asia. The two elephant that never meet, *EUCAMWATCH, Eu-Central Asia Monitoring*, 2012 february, Issue 11. [Online] (URL http://www.eucentralasia.eu/uploads/tx_icticontent/EUCAMWatch-11.pdf) (Letöltve: 2014. szeptember 8.).
- Nazriev, S. – Manzarshoeva, A. (2009): Poverty Tajikistan's only growth area, *Asia Times Online.*, (2009, .08 .06). [Online] (URL http://www.atimes.com/atimes/Central_Asia/KH06Ag01.html) (Letöltve: 2014. augusztus 23.).
- Ostrowski, Wojciech (2011). Rentierism, Dependency and Sovereignty in Central Asia. In S. Cummings and R. Hinnebush (eds.) *Sovereignty after empire : comparing the Middle East and Central Asia*, Edinburg University Press, Edinburgh, pp. 282.-303.
- Pannier, Burce (2009). New Turkmen-China Pipeline Breaks Russia's Hold Over Central Asian Gas, *Radio Free Europe*, (2009, .12. 14). [Online] (URL http://www.rferl.org/content/TurkmenistanChina_Gas_Pipeline_To_Open/1903108.html) (Letöltve: 2014. szeptember 10.).
- Peyrouse, Sebastien (2012). *Turkmenistan : strategies of power, dilemmas of development*, M. E. Sharpe, Armonk, New York
- Putin, Vladimir (2011). *A new integration project for Eurasia: The future in the making*, Permanent Mission of the Russian Federation to the European Union, (2011. 10. 10)., [Online] (URL: <http://www.russianmission.eu/en/news/article-prime->

- minister-vladimir-putin-new-integration-project-eurasia-future-making-izvestia-3) (Letöltve: 2014. szeptember 8.).
- Rashid, Ahmed (1994). *Resurgence of Central Asia. Islam or Nationalism?*, Oxford University Press., Karachi
- Rashid, Ahmed (2002): *Withdrawn Jihad. The Rise of Militant Islam in Central Asia*, Yale University Press., New Haven, London
- Roudik, Peter L. (2007). *The History of the Central Asian Republics*. Greenwood Press., Westport, Connecticut, London
- Roy, Olivier (2000). *The New Central Asia: The Creation of Nations*, I.B. London: Tauris.
- Shiskin, Philip (2012). *Central Asia's Crisis of Governance*, Asia Society. [Online] (URL: http://asiasociety.org/files/pdf/120215_central_asia_crisis_governance.pdf) (Letöltve: 2014. július 3.).
- Turkmenistan opens new Irangas pipeline*, BBC News, 2010. 01. 06. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8443787.stm> (Letöltve: 2014. szeptember 10.).
- U. N. General Assembly Resolution on Permanent Neutrality of Turkmenistan <http://www.un.org/documents/ga/res/50/a50r080.htm> (Letöltve: 2014. szeptember 3.).
- U.S. Energy Information Administration, Turkmenistan Country Profile <http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=TX> (Letöltve: 2014. szeptember 10.).
- Uzbekistan suspends Eurasec membership, Moscow unruffled, *RIA-Novosti*, (2008., 11. 12). <http://en.ria.ru/world/20081112/118264022.html> (Letöltve: 2014. július 5.).
- Wagner, Péter (2013). Közép-Ázsia helye az átalakuló világrendben. In: Grünhut Zoltán, – Vörös Zoltán, (szerk.): *Az átalakuló világrend küszöbén*,. Publikon kiadó, Pécs, pp. 187-204.
- World Bank Country Brief Tajikistan (2012). [Online]. (URL <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/TAJIKISTANEXTN/0,,contentMDK:20630697~menuPK:287255~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:258744,00.html>) (Letöltve: 2014. július 23.).

EURÁZSIAI PARTNEREK – OROSZ-TÖRÖK POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI KAPCSOLATOK A 21. SZÁZADBAN

Szigetvári Tamás

1) BEVEZETÉS

A Törökország és Oroszország közötti politikai és gazdasági kapcsolatok elemzése a két ország regionális súlya miatt önmagában is érdekes, az elmúlt időszak számos történése azonban különösen is indokoltá teszi. Két feltörekvő gazdasági hatalomról van szó, mindkettő a G-20 tagja. Oroszország GDP-je alapján a 8. (2100 mrd USD), Törökország a 17. (820 mrd USD) legnagyobb gazdasági hatalom, míg a fejlődők között a 3. és 7. helyen vannak. Mindkét ország eurázsiai elhelyezkedésű, így mindketten központi szerepet töltenek be mind az EU külkapcsolataiban és fordítva, mindkettő számára meghatározó tényező az EU-val fenntartott viszony. Ugyanakkor számos olyan régió van, ahol a két ország regionális szereplőként jelentős befolyással bír: a Balkán esetében ugyan egyre kevésbé érvényesül ez a hatás, de a Kaukázus, a Közel-Kelet, vagy éppen Közép-Ázsia esetében is meghatározó a szerepük.

A tanulmány a kétoldalú kapcsolatok bemutatásán túl azt vizsgálja, vajon mennyire tekinthető a két ország között mára kialakuló kapcsolat „stratégiai partnerségnek”. Az érdekekben és magában a kétoldalú kapcsolatokban jelentkező aszimmetria mennyire teszi fenntarthatóvá és valóban stratégiaivá a partnerséget.

2) KÜLPOLITIKAI KAPCSOLATOK

A török-orosz kapcsolatok több évszázadra nyúlnak vissza. A hódító oszmán és orosz politika az elmúlt évszázadokban számos összetűzést eredményezett a két birodalom között az ütközőzónának bizonyuló területeken. Míg az oszmánok támogatták a Kaukázusban és máshol orosz uralom alatt élő muszlimokat és türk népeket (Asztrahányi, Krími kánság), addig az oroszok az Oszmán Birodalom szláv és ortodox népeinek voltak külső támaszai, elsősorban a Balkánon.

Az I. világháborút követően viszonylag szoros együttműködés alakult ki az újonnan létrejövő Törökország és a szintén ekkor létrehozott Szovjetunió között, jelentős részben az antant erőikkel való szembenállás jegyében. A szovjetek katonailag és anyagilag is segítették a törököket

a függetlenségi harcban (1919-1923), majd a függetlenséget követő iparosítás is jelentős szovjet segítséggel és részben szovjet mintára ment végbe.

A II. világháborút követően változott a helyzet, a hidegháború idején a két ország ellentétes oldalon állt. Főként a sztálini időszakban vált különösen ellenséges a viszony, az ötvenes évek közepétől némileg enyhült a két ország közötti feszültség, de azzal, hogy Törökország a NATO tagjává és az Egyesült Államok stratégiaiilag fontos szövetségesevé vált, a szembenállás állandósult.

2.1. Új fejezet

A hidegháború utáni időszakban a kapcsolatok intenzívebbé váltak, a kilencvenes években azonban számos tényező nehezítette az együttműködést. Törökország feszültséget okozott erősödő aktivitásával a közép-ázsiai régióban, főként a rokonoknak tartott türk (kazah, türkmén, üzbég, kirgiz és azeri) népeknél, illetve a kaukázusi konfliktusok (Csecsenföld, Hegyi-Karabah) esetében is alapvetően eltérő volt a két ország megközelítése. Az évtized végére azonban a pán-türk álmok elhaltak: Azerbajdzsán és a közép-ázsiai török köztársaságok nem lelkesedtek a török „testvéri” elképzelésekért. Később az inkább gazdasági, kulturális, oktatási, mintsem politikai, katonai együttműködési programok domináltak, melyek már kevésbé zavarták Moszkvát.

A kilencvenes évek vége és az ezredfordulót követő időszak valójában új fejezetet nyitottak a két ország kapcsolatában. Törökország egyre kevésbé tekintette Oroszországot geopolitikai ellenfélnek, mi több, az Egyesült Államok politikája (Nagy Közel-Kelet terv, iraki, afganisztáni beavatkozás, stb.), és az EU számos lépése is közelebb hozta a két országot, amit a dinamikusan fejlődő gazdasági kapcsolatok is elősegítettek. Sokan egy új eurázsiai szövetséget kezdtek vizionálni a két ország között, valójában azonban számos konfliktusforrás maradt fenn a két ország között.

A Kaukázusban továbbra is eltérő érdekeik és szövetségeseik voltak: míg Oroszországnak Örményország vált stratégiai partnerévé, az azeriekkel kiegyensúlyozott, de az olaj és gázüzlethez kapcsolódóan sokszor konfliktusokkal terhelt volt a viszony, addig Grúziával fokozatosan háborús állapot alakult ki. Törökországnak ugyanakkor az azeriekkel volt stratégiai kapcsolata, Grúziával kiegyensúlyozott, de egyes kérdésekben terhelt, míg Örményországgal diplomáciai kapcsolatot sem tart fenn. A nagyon eltérő külkapcsolati viszonyok ellenére a törökök és az oroszok is igyekeztek ugyanakkor nem konfrontálódni, sőt, egyes kérdésekben együttműködni egymással. Törökország nem avatkozott be a hegyi-karabah-i konfliktus esetében, míg

Oroszország támogatta az örmény-török közeledést, amely a 2009. októberi zürichi protokoll aláírásához vezetett.

Oroszország rendkívül aktív támogatója Ciprusnak, jelentős orosz tőke érkezik Ciprusra adóelkerülési és pénzmosási céllal, és ennek az orosz tőkének köszönhetően Ciprus az egyik legjelentősebb külföldi befektető Oroszországban. A Törökországgal való kapcsolatot azonban az 1997-es fegyverszállítási ügylet élezte ki, amikor Oroszország 200 millió dollár értékben szállított 40 légvédelmi rakétát Ciprusnak. A kétoldalú török-orosz kapcsolatok jellegére utal ugyanakkor, hogy a török tiltakozás hatására a rakétákat végül Görögországba szállították, és sikerült békésen lezárni a fegyverszállítás kérdését.

Szintén a kétoldalú kapcsolatokat terhelte az erősödő orosz katonai jelenlét a Fekete-tengeren. A Szovjetunió széthullását követően az orosz-ukrán flottavita gyengítette ugyan az oroszok fekete-tengeri katonai jelenlétét, később azonban a régió stratégiai felértékelődésével az orosz flotta jelenléte is újra meghatározóvá vált. Az 1936-os Montreux-i egyezményt, amely a Boszporusz fölötti török ellenőrzést biztosítja, azonban továbbra is tiszteletben tartja Oroszország.

Az eltérő érdekek ellenére számos ponton találkoztak a török és orosz külpolitikai törekvések, illetve tiszteletben tartották a másik által érzékenynek ítélt területeket. A szeparatista tevékenységet kölcsönösen elítélték, így Törökország nem állt ki Csecsenföld függetlensége mellett, Oroszország pedig nem támogatta a kurd PKK-t, és nem adott menedéket vezetőjének, Ocalan-nak. Törökország (nem hivatalos) támogatást nyújtott Abháziának is, és nem állt ki Grúzia és Ukrajna NATO tagsága mellett.

Jól látható tehát, hogy a konfliktusokat sikeresen menedzselték, és többnyire a háttérben álló gazdasági érdekek felülírták a politikai konfliktusokat. Bár Törökországban a lakosság 10%-a kaukázusi (cserkesz, abház, azeri, csecsen) vagy krími tatár eredetű, a politika mégis ügyesen leszerelte a lakosság egy részének ebből eredő érzékenységét (Markedonov – Urchenko, 2011).

A kétoldalú viszony érdekes eleme a belpolitikai viszonyok hasonlósága a kilencvenes években, majd az ezredfordulót követően a két országban.

A kilencvenes éveket mindkét országban a politikai szféra megosztottsága és gyengesége jellemezte. Oroszországban a Jelcin-korszak az ország átmeneti időszaka volt, amelyet a politikai rendszer demokratizálási kísérlete, a gazdaságban végrehajtott sokkterápia, árliberalizáció és infláció, privatizáció és az új elit, az oligarchák térnyerése jellemezte. Mindezek az állam és a kormányzat gyengeségével, a koherens politikai célok hiányával és az ország nemzetközi pozíciójának hanyatlásával járt együtt.

Bár teljesen más keretek között, de sok hasonló vonás fedezhető fel a kilencvenes évek török politikai életének elemzésekor. A megosztott politikai erők gyenge koalíciós kormányai nem voltak képesek végrehajtani a tervezett és szükséges gazdasági reformokat, a korábbi politikai elit elvesztette hitelét és csökkent a legitimitációja. Mindez hullámzó gazdasági teljesítménnyel, magas inflációval és államadóssággal párosult. A hidegháborút követően Törökországnak is újra kellett értelmezni külpolitikai szerepét és stratégiáját, ami a kilencvenes években elsősorban az erősödő EU-integrációs törekvésekben nyilvánult meg.

A kétezres évek gyökeres fordulatot hoztak mindkét ország politikai életében. Oroszországban Vlagyimir Putyin törte meg az oligarchák hatalmát, és építette újra az erős államot. Az olaj világpiaci árának emelkedése gyors gazdasági növekedést tett lehetővé, ami legitimálta a politikai változásokat. Oroszország ismét aktivizálta magát a külpolitikában, elsősorban az orosz terminológiában 'közel-külföldnek' nevezett poszt-szovjet régióban.

Törökországban 2002-ben került hatalomra a mérsékelt iszlamista irányultságú AKP párt. Az új, egypárti kormány képes volt számos, a korábbi évtizedben halogatott reform véghezvitelére, stabilizálták a gazdaságot, és szintén sikerült gyors növekedési pályára állítaniuk az országot. A külpolitikában itt is kiemelt szerepet kaptak a környező régiók, amiért gyakran illették a 'neo-oszmanizmus' vádjával az új török kormányt.

Az új orosz és török vezetés a korábbinál is jobban megtalálta egymással a hangot. Az oroszok örömmel vették a mérsékelt iszlamista török kormány önálló külpolitikai irányultságát, amely a 2003-as iraki inváziónál nem engedte az amerikai csapatok szárazföldi átvonulását Törökországon át. Törökország új külpolitikája a konfliktus-kerülésre és a szomszédokkal való jó kapcsolatokra épített, de a későbbiekben akár konfrontációra is kész volt (pl. a Gázai blokád kapcsán Izraellel), ami tovább növelte elismertségét a régió (főként arab) országai között.

A kétoldalú kapcsolatok erősségét a 2010-ben bejelentett stratégiai partnerség is jól igazolja. A partnerség keretében létrehoztak egy Együttműködési Tanácsot, éves csúcstalálkozókat irányoztak elő, és életre hívtak egy Közös Stratégiai Tervezési Csoportot, amely elősegíti a gazdasági, politikai, kulturális és biztonsági együttműködést. (Flanagan 2013: 166) Flanagan értékelése szerint azonban az együttműködés inkább taktikai, mint stratégiai, hiszen a két országnak nincs közös politikai programja, és ellentétes érdekeik vannak.

Ezt igazolhatja a 2011. márciusában kezdődő szíriai konfliktus, ami új konfliktusforrásként jelentkezett a két ország között, hiszen az Aszad-

rendszeret támogató Oroszország és a felkelők oldalára álló Törökország egyértelműen ellentétes oldalra kerültek. Az azóta is rendszeres magas szintű találkozók, és nyilatkozatok ugyanakkor egyértelműen a jó kapcsolatok fenntartásának fontosságát mutatják, amely fontosabb a konfrontálódásnál.

A 2014-es ukrán válság következményeként az eddig is komplex viszony még bonyolultabbá vált. Bár Törökország általánosságban az EU álláspontját támogatja, de Oroszországot továbbra is stratégiai partnernek tekinti és folytatja tipikus egyensúlyozó politikáját. A Nyugati állásponttal egyezően elismerte az új kormányt, a Krím annektálását viszont nem. A NATO-döntés értelmében felfüggesztette a katonai együttműködést Oroszországgal. A Krím ugyanakkor belpolitikai kérdés is Törökországnak: az orosz hatalomátvételt ellenző krími tatárok, akik a félsziget lakosságának, a korábbi kitelepítéseknek is köszönhetően már csak mintegy 15%-át alkotják (ezek is nagyrészt visszatelepültek), erős érdekcsoportot alkotnak a török politikai életben is, ami érzékeny témává teszi a Krím státuszát. Törökország azonban rendkívül visszafogottan reagált az orosz annexióra, és itt sem konfrontálódott „stratégiai partnerével”.

A politikai kapcsolatok jellegét elemezve annak fő elemei a következőkben emelhetők ki (Warhola – Bezci 2013 alapján):

1. Pragmatizmus. Ideológiai viták helyett mindkét oldal nagyon praktikus politikát folytat, ami hatékonyra és rugalmasra teszi az együttműködést, és lehetővé teszi a kapcsolatok kiszélesítését.
2. Multivektoriális megközelítés. Szándékoltan minél több területre kiterjedő kapcsolatépítés, a gazdasági (energetika, turizmus, kereskedelem) mellett kulturális és politikai téren is.
3. Közös vonások az aszimmetriák és ellentétek ellenére. Hasonló belpolitikai folyamatok (Putin, Erdogan) hagyományosan fontos szereplői a regionális geopolitikának. De jelentkeznek aszimmetriák a lehetőségekben, erőforrásokban, és sokszor a célokban is.
4. Tartósság az alkalmi szembenállás ellenére. Mindkét ország kiemelt célnak tekinti a másikkal fenntartott jó kapcsolatokat, amit az elmúlt időszak konfliktusforrásai (Szíria, Krím) ellenére is fenn tudtak tartani.

A stratégiai partnerség fenntarthatóságában azonban sokan kételkednek. Balcer (2014) szerint a gazdasági kapcsolatok fontosságának hangsúlyozása eltúlzott, a regionális kérdésben az ellentétes álláspontok nem sokáig lesznek ilyen könnyen kezelhetőek. Tanrisever (2012) szintén szkeptikus a stratégiai partnerség kapcsán. Úgy értékeli, hogy

a feléledő geopolitikai és geostratégiai ellentétek, amelyek számos kulcsterület, így az energetika, a regionális konfliktusok kezelése vagy a biztonsági stratégia kérdéseiben olykor igen jelentősek, ellehetetlenítik a egy hosszú távú partnerség kialakulását.

Akturk (2013) szintén számos ellentétet hangsúlyozza: 1. Törökország nem ért egyet az orosz regionális politikával, amely a régió számos országának területi integritását megkérdőjelezi (Azerbajdzsán, Grúzia, Moldova és már Ukrajna is). 2. Támogatta a NATO keleti bővítését. 3. Az energetikában az oroszokkal szemben érdekelt az alternatív szállítási útvonalakban és forrásokban is. Ugyanakkor ő is elismeri, hogy számos területen a közös érdek és az együttműködés lehetősége is jelen van, erre utalnak a (NATO tagsága ellenére) tervezett fegyverzetbeszerzések Oroszországtól, az oroszok által finanszírozott és megvalósuló atomerőmű-építés, stb. Továbbá a törökökben is megvan az oroszokhoz hasonlóan az alapvető igény egy multipoláris világrend létrejötte iránt.

2.2. Regionális együttműködés

A stratégiai partnerség egyfajta érdeazonosságot és a közös stratégiai célokért történő együttműködést feltételez a két ország között, ami intézményesült regionális együttműködési formák létrehozását is eredményezheti. Az első ilyen, a törökök által kezdeményezett együttműködés a Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködés (BSEC) volt.

BSEC

Az 1992-ben Isztambulban 11 ország, köztük Törökország és Oroszország által aláírt Fekete-tengeri Gazdasági Együttműködés (BSEC), mely 1999-ben alakult szervezetté, elsődlegesen a fekete-tengeri régió országai közötti indokolatlanul alacsony kereskedelmi és gazdasági kapcsolatok élénkítését tűzte ki. Az együttműködés sok szempontból nem váltotta valóra a várakozásokat, részben egyes tagállamok érdektelensége, részben az időközben egyes tagállamok között felmerülő konfliktusok miatt. Oroszország különösen inaktív volt a szervezetben, ezért Törökország meghívta Görögországot, hogy az – EU tagsága révén – potenciális EU források bevonását is lehetővé tegye, illetve általánosságban is növelje az EU érdeklődését a régió iránt.

A BSEC azonban nem tudott a multilaterális együttműködés hatékony előmozdítójává válni a régióban, jelentős részben Oroszország és egyes BSEC országok (Grúzia, Románia) közötti ellentétek miatt – a döntésekhez szükséges egyhangú szavazást ezek az ellentétek ellehetetlenítették (Tanrisever 2013: 14-15). Törökország figyelmét is az Európai Unióval történő együttműködés kötötte le. Az oroszok és a törökök ugyanakkor több, a két ország kereskedelmét és gazdasági együttmű-

kódését érintő projektet vettek tervbe, illetve valósítottak meg az együttműködés keretében, pl. logisztikai terminálokat, illetve a két ország vasútvonalának tengeri (kompon történő) összeköttetését teremtték meg (ami így elkerüli Grúziát). (Vasiliev, 2010)

A két ország közötti új típusú intézményes együttműködés lehetősége 2010 körül merült fel ismét. Az EU-csatlakozási folyamat elakadása, és általánosságban az EU ambivalens viszonyulása a törökökhöz egyre inkább az alternatívák keresése (vagy legalábbis az azokkal való hangzatos fenyegetések) irányába vitte Törökországot.

Sanghaji Együttműködés

Az egyik ilyen lehetőség a Sanghaji Együttműködési Szervezetet (Shanghai Cooperation Organisation – SCO), amelyet 2001-ben hozott létre Oroszország, Kína és négy közép-ázsiai állam. A szervezet elsődleges irányultsága biztonságpolitikai volt, a terrorizmus, a szeparatizmus és a szélsőséges mozgalmak megfékezése a térségben, valamint a kábítószer-kereskedelem és a nemzetközi bűnözés visszaszorítása. Mára kibővült a szervezet tevékenységi köre, a tagállamok megállapodtak közös közlekedési, energetikai és telekommunikációs projektek megvalósításában, és rendszeresen tartanak gazdasági, pénzügyi és kulturális találkozókat is.

2010-ben az SCO elfogadta az új tagok felvételének menetére vonatkozó szabályokat, de egyelőre nem vettek fel új államot. Afganisztán, Mongólia, India és Pakisztán megfigyelői státuszban van, általában csatlakozási szándékkal. Törökország számára 2012 júniusában adtak 'dialogue partner' státuszt.

Erdogan török miniszterelnök így nyilatkozott ennek kapcsán: „Ha bekerülünk az SCO-ba, búcsút intünk az EU-nak. A Sanghaji Ötök (az SCO korábbi elnevezése) jobb – és sokkal erősebb.” (Pantucci – Petersen 2013)

Bár a régió biztonsága és prosperitása szempontjából az SCO célkitűzései kétségkívül pozitív szerepet játszanak, a szervezet egyértelműen NATO ellenes, illetve általánosabban, a nyugati és univerzális demokratikus értékek terjedését is meg kívánja akadályozni a „területén”. Az orosz és közép-ázsiai támogatás ellenére Kína kevésbé lelkes egy jövőbeli török tagsággal kapcsolatban, így valószínűleg marad a nem sokat jelentő 'dialogue partner' státusz. (Sakaoğlu, 2013)

Eurázsiai Gazdasági Unió

Az Eurázsia Gazdasági Unió szintén lehetséges együttműködési keret lehet. Az Oroszország, Belarusz és Kazahsztán által 2010-től létrehozott Vámunió és a 2013-ban alapított Egységes Gazdasági Tér (amelynek

Ukrajna is tagja volt) a 2014 májusában aláírt megegyezés értelmében 2015. január elsejével válik Gazdasági Unióvá. Az uniós tagságot a legtöbb volt szovjet tagköztársaságnak felajánlották. Örményország és Kirgizisztán csatlakozni kívánnak, míg Grúzia, Moldova és Ukrajna már aláírta az EU-val a szabadkereskedelmi megállapodást.

Nazarbajev kazah elnök felvetette Törökország, India és akár Szíria csatlakozását is az Unióhoz. Törökország jelenleg az EU-val van vámunióban, azonban számos ok miatt elégedetlen a jelenlegi megállapodással. Az EU-török vámunió 1996-tól lépett életbe, és a megállapodás értelmében Törökország vállalta, hogy átveszi az EU külső vámjait. A problémát az utóbbi időben az EU által kötött új szabadkereskedelmi megállapodások jelentik: míg az EU-val szabadkereskedelmi megállapodást kötő országok szabadon vihetik be termékeiket a török piacra, a török termékek szabad áramlására nem vonatkozik a megállapodás. Törökországnak tehát külön megállapodást kell kötni az érintett országokkal, ha nem akar kedvezőtlen helyzetbe kerülni. Ezen országok azonban érthető módon kevésbé motiváltak a törökökkel a szerződés megkötésében. Különösen az EU és az USA között jelenleg tárgyalás alatt lévő szabadkereskedelmi megállapodás (TTIP) érintheti negatívan Törökországot, amennyiben ő nem lesz része a megállapodásnak. A törökök igyekeznek nyomást gyakorolni mind az EU-ra, mind az USA-ra (Kisisci, 2013). Az oroszokkal való együttműködés és az Eurázsiai Gazdasági Unióval (EEU) való kacérkodás is jelentős részben ennek az elemei.

Valiyev (2013) ugyanakkor kiemeli, hogy a gazdasági racionalitás (EU kereskedelem közel négyszerese az „eurázsiaiak”) nem szól a váltás mellett. Ráadásul a törökök EGU csatlakozásának „belső” ellenzői is lennének. Ilyen például a tagságra apelláló Örményország, amelynek fő partnere Oroszország, Törökország irányában viszont továbbra is zárva vannak a határai, és gyakorlatilag nincs kereskedelem a két ország között.

Ha a tényleges csatlakozás az Eurázsiai Gazdasági Unióhoz nem is történik meg, Törökország felvetette egy szabadkereskedelmi megállapodás aláírását az EGU-val. De jelenleg ennek megvalósítása sem lehetséges, hiszen a törököket kötik az EU külső vámok, vagyis amíg az EU-nem köt ilyen megállapodást az oroszokkal, elvileg ők sem köthetnek.

3. GAZDASÁG

A kétoldalú gazdasági kapcsolatok azonban integrációtól és kereskedelmi egyezménytől függetlenül is dinamikusan növekedtek az elmúlt időszakban, elsősorban az energetikai együttműködés miatt.

A két világháború között viszonylag élénk gazdasági kapcsolatok a második világháborút követően visszaestek, bár teljességgel nem tűntek el. A kezdetben egyértelműen ellenséges viszony a két ország között redukálta a gazdasági kapcsolatokat is, a hatvanas évektől azonban a nemzetközi helyzet enyhülésével, és a Törökországban felerősödő Amerika ellenes politikával párhuzamosan azok ismét felélénkültek. Törökország egy 1967-ben aláírt szerződés értelmében 200 millió dollárnyi szovjet segílyt kapott, ami egy acélmű, egy olajfinomító és egy alumíniumkohó formájában valósult meg.

A kereskedelmi kapcsolatok újjáéledését az olajárrobbanást követően alternatív beszerzési forrásokat kereső török igények mozdították elő. A Szovjetunió és Törökország 1984-ben írták alá az első gázszállítási megállapodást, majd 1987-ben 25 éves (2011-ben lejáró!) megállapodást kötöttek, melynek értelmében évi 6 millió köbméterig szerezhettek be földgázt szovjet forrásból. Még ebben az évben megindult a szállítás a keleti-balkán Progressz (Trans-Balkan) vezetéken, Románián és Bulgárián keresztül.

A kilencvenes évektől, a hidegháború végével természetesen új lehetőségek is nyíltak a kétoldalú gazdasági kapcsolatokban. A török exporttermékek relatíve alacsony árakkal hamar népszerűek lettek a transzformációs válsággal küldő Oroszország kispénzű fogyasztói számára. Az export jelentős részben ún. „bőröndkereskedelem” volt, vagyis többnyire kis mennyiségben szállították és közvetlenül a fogyasztóknak adták el. Mindez azonban összességében nem jelentett komoly exportmennyiséget, ráadásul az 1998-as orosz gazdasági válság az orosz keresletre és a török gazdaságra is negatívan hatott. A kilencvenes évek a politikához hasonlóan, sok tekintetben a gazdaságban is „elvesztegetett évtized” volt mindkét ország esetében.

A kétezres évek első éveit azonban a gazdasági sikertörténet kezdetét jelentették, mindkét ország számára. Érdekes megfigyelni, hogy 2000-ben a török bruttó hazai termék még kicsivel meghaladta az ekkorra jelentősen (az 1990-es érték mintegy felére) összezsugorodott orosz GDP-t (267 illetve 260 milliárd dollár). Jóllehet a kétezres években Törökországot is dinamikus növekedés jellemezte, az orosz növekedési ütem ugyanebben az időszakban még jelentősebb volt. Míg 2013-ban Törökországban 830 milliárdra nőtt a GDP, ami tekintélyes emelkedés, az olajár növekedésének köszönhetően az orosz GDP 2013-ban elérte a 2100 milliárd dollárt. A különbségben a reálnövekedés mellett az árfolyam is szerepet játszik, hiszen míg Törökországban jelentősen gyengült a líra, Oroszország esetében – 2013-ig – inkább a valuta erősödése volt jellemző (a válság időszakát leszámítva).

Természetesen a mindkét országra jellemző gazdasági növekedés nagyon eltérő forrásból származott. Oroszország esetében az energiaszektor, elsősorban a földgáz és a kőolaj húzzák a gazdaságot. Az olaj hordónkénti ára a kétezres évek eleji 20 dollár körüli árról 90-100 dollárra emelkedett, ami magával húzta a földgáz árát is. Oroszország esetében jelenleg a GDP 16-18 százalékát, az exportnak pedig 70 százalékát adja a szektor. A nyersanyagokra alapozott gazdasági növekedés azonban számos hátránnyal jár, a 'holland betegség' jelensége megnehezíti a feldolgozóipar versenyképességének növelését és így az export diverzifikációját. Másrészt viszont jó felvevőpiaccá tesz Oroszországot más országok áruinak számára.

Törökország esetében a kétezres évek elején – a 2001-es jelentős gazdasági válságot követően – átfogó reformok kezdődtek meg. A költségvetési és monetáris fegyelem szigorításával sikerrel járt az államadósság jelentős csökkentése, a pénzügyi szektor szabályozása a bankrendszer sérülékenységét csökkentette. A stabilabbá váló gazdasági környezet – és nem kis részben a javuló EU-csatlakozási perspektívák miatt – a kilencvenes években szinte elhanyagolható mennyiségű külföldi működőtőke-beáramlás évi 10-20 milliárd dollárra nőtt. A tőkebeáramlás mellett a valuta-leértékelés is növelte az export versenyképességét, amely nemcsak termékstruktúrájában, de a célországokat tekintve is diverzifikálódott. Az európai piacok mellett egyre fontosabbá váltak a környező régiók (FÁK-országok, Közel-Kelet, Balkán) piacai mind az árukereskedelem, mind a beruházások terén.

A kétoldalú kapcsolatok központi elemét azonban továbbra is a gázimport jelentette. A két ország közötti közvetlen – a korábbi Trans-Balkan útvonalat kiegészítő – gázösszeköttetés megvalósításáról 1997-ban írt alá megállapodást a Gazprom és a török Botaş. A 16 milliárd köbméteres éves kapacitású Kék Áramlat vezetéken 2003-ban indult meg a szállítás, bár a hivatalos átadásra a két fél közötti árviták miatt csak 2005-ben került sor.

A Kék Áramlat, majd a kilencvenes évek kezdetétől tervezett, de végül 2005-ben átadott Baku-Ceyhan olajvezeték, amely a kaszpi-tengeri (azeri) olajmezőkről juttatott kőolajat a földközi-tengeri török kikötővárosba, illetve a vele párhuzamosan futó, 2006-ban átadott Baku-Erzurum gázvezeték egyre fontosabb pozícióba juttatták Törökországot a térség energetikai hálózatában. Az ukrán tranzit-konfliktussal és az ezzel is összefüggő európai diverzifikálási igények megjelenésével még inkább kulcspozícióba került Törökország. Az európai ellátás alternatív (Ukrajnát elkerülő, török tranzittal épített) változataként a Kék Áramlat 2 terve merült fel. A végleges változatot Déli Áramlat néven 2007-ben jelentették be, a Gazprom és az olasz ENI közös projektjeként.

A Déli Áramlat az ekkor már szintén tervezési fázisban lévő Nabucco versenytársa volt, amely nem csak útvonalában, de forrásában is alternatívát jelentett volna az eddigi európai gázbeszerzésnek.

Oroszország természetesen igyekezett a Déli Áramlat javára billenteni a mérleget, amit részben a Nabucco beszerzési forrásainak elbizonytalanításával (pl. gázmegállapodás Azerbajdzsánnal), részben a törökök meggyőzésével próbált elérni. Bár a Déli Áramlat nem közvetlenül Törökország területén halad, de átszeli a Fekete-tenger alatt az ő kizárólagos gazdasági zónájába tartozó területet, ami miatt szükség volt a török hozzájárulásra. A Déli Áramlat engedélyezése adu volt a törökök kezében. Mivel az 1987-ben 25 évre kötött gázszerződés lejárt, a törökök az ajánlott 'take or pay'-nél (a lekötött mennyiség kötelező átvétele) kedvezőbb feltételeket szerettek volna elérni. Végül állítólag sikerül a korábbinál évi 1 milliárd dollárral kedvezőbb ajánlatot elérni. (Ulchenko 2013: 8) A 2012-es tárgyalásokon a Samsun-Ceyhan olajvezeték is szóba került: ez megkönnyítené a Fekete-tengeren történő kőolajszállítást, amit a Boszporusz szűk kapacitása és környezetvédelmi megfontolások is akadályoznak. (u.o.)

1. ábra: Meglévő és tervezett gázvezetékek Törökország környezetében

Forrás: Presseurope

Törökország emellett a gáz- és olajbeszerzéseinek további diverzifikálására is törekszik, ami még jobb manőverezési lehetőséget nyújt neki mind az orosz, mind az európai érdekekkel szemben. Jelenleg Oroszország adja a török gázimport 55-60 százalékát, míg a Tabriz-Ankara vezetéknek is köszönhetően Irán 20 százalékkal, az azeri vezeték révén pedig Azerbajdzsán 10 százalékkal részesedik. Türkmenisztán esetében egyelőre egy előzetes megállapodás született gázeladásról, a Kaszpi-tenger alatti gázvezeték megépítését azonban Oroszország és

Irán is ellenzi. A katarai gáz vezetékes szállítása szintén felmerült – itt a jelenlegi iraki és szír konfliktus persze egyelőre megkérdőjelezi a projekt megvalósíthatóságát. A gáz mellett, amellyel jelenleg az elektromos áram egyharmadát állítják elő, a törökök Oroszországból importálják a szén 50, és az olaj 30 százalékát.

Várhatóan tehát a jövőben is Oroszország marad Törökország elsődleges energetikai partnere, de a tervezett nemzetközi 'energia-hub' pozíció biztosításához elsősorban már környező országokkal tervezi a kapcsolatok erősítését.

3.1. Kereskedelem

A kereskedelmi kapcsolatok vizsgálva azt láthatjuk, hogy a bilaterális kereskedelem a 2000-es években indult dinamikus növekedésnek, ami jelentős részben a közvetlen török gázimport lehetőségének volt köszönhető. 2002 és 2008 között az export (török részről) öt és fél, az import több mint nyolcszorosára nőtt. A 2009-es válság miatt a kétoldalú kereskedelem csaknem felére esett vissza, 37,8 milliárd dollárról 22,6 milliárdra. Jóllehet a válság után ismét növekedésnek indult mind az export, mind az import, a teljes kereskedelem szintje 2013-ban sem érte még el a válság előtti szintet (sőt, a 2012-es értékhez képest még vissza is esett). Az export emelkedése gyorsabb volt, már 2012-ben meghaladta a 2008-as korábbi csúcserőértéket, az importnövekedés viszont megtorpant. A kereskedelmi deficit török szempontból állandónak tekinthető és jelentős, az export alig fedezi az import negyedét.

1. táblázat: Török-orosz kereskedelmi kapcsolatok, 2002-2013
(millió dollár, az adatok török részről értendő)

	2002	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Export	1172	3238	4727	6482	3202	4628	5993	6681	6964
Import	3891	17806	23508	31365	19450	21601	23953	26625	25064
Össz	5063	21044	28235	37847	22652	26229	29946	33306	32028
Deficit	-2719	-14568	-18781	-24883	-16248	-16973	-17960	-19937	-18100
EX/IM (%)	30,1	18,2	20,2	20,1	16,4	21,4	25,0	25,1	27,8

Forrás: TURKSTAT

A válság kirobbanása (2008) óta – Németországot megelőzve – Oroszország vált Törökország legjelentősebb kereskedelmi partnerévé. Ez elsősorban az Oroszországból importált gáznak és kőolajnak köszönhető, ami az orosz import mintegy 65 százalékát teszi ki. Itt nem csak a volumen, de az árak emelkedése is jelentősen közrejátszott az import értékének növekedésében, az olajár (ami közvetve a gáz árát is meghatározza)

2012/13-ban a 2003-as ár közel négyszerese volt. A török líra leértékelődése és a török export jelentős részének alacsonyabb világpiaci ára a dinamikus növekvő volumen mellett relatíve lassabb export-érték növekedést eredményezett. Oroszországnak Törökország az 7. legjelentősebb kereskedelmi partnere, Kína, néhány EU ország, Belarusz és Ukrajna is megelőzi őt. Oroszország szempontjából a dinamikus növekvő Törökország jó alternatív piac az olaj- és földgáztermékeknek.

A másik oldalt vizsgálva, a török export harmadik legfontosabb célországa Oroszország. Jelenleg a török export negyedét textiltermékek és ruházati cikkek, 15 százalékát élelmiszertermékek, 12 százalékát gépjárművek alkotják és ugyanennyi az elektronikai termékek aránya.

2. táblázat: A török-orosz kereskedelem áruszerkezete (az 5 legfontosabb termékcsoport aránya a kereskedelemben, török szempontból)

2002				2007				2012			
Export	%	Import	%	Export	%	Import	%	Export	%	Import	%
1. Vas és acél (67)	19,5	1. Olaj és gáz (33, 34, 39)	68,9	1. Textil (65)	16,1	1. Olaj és gáz (33, 34, 39)	72,6	1. Textil (65)	18,6	1. Olaj és gáz (33, 34, 39)	71,3
2. Ruházat (84)	12,4	2. Vas és acél (67)	8,7	2. Közúti jármű (78)	15,4	2. Vas és acél (67)	9,5	2. Zöldség, gyümölcs (05)	13,3	2. Vas és acél (67)	6,4
3. Zöldség, gyümölcs (05)	12,3	3. Egyéb fém (68)	6,3	3. Zöldség, gyümölcs (05)	13,1	3. Egyéb fém (68)	6,1	3. Közúti jármű (78)	11,5	3. Egyéb fém (68)	5,1
4. Textil (65)	11,4	4. Érc (28)	5,0	4. Ruházat (84)	5,5	4. Érc (28)	4,9	4. Ruházat (84)	6,1	4. Érc (28)	4,0
5. Közúti jármű (78)	6,3	5. Papír (64)	2,2	5. Elektromos eszköz (77)	5,1	5. Szerves kémikáliák (51)	1,2	5. Elektromos eszköz (77)	5,4	5. Gabona (04)	3,4

Forrás: TURKSTAT

A high-tech termékek aránya ugyanakkor alig éri el a 3 százalékot. A kétoldalú kereskedelem legstabilabb elemei a tradicionális áruk (élelmiszer, főként citrusfélék). Az új feldolgozóipari exporttermékek pozíciója kevésbé erős az orosz piacon, ezeknél lenne lehetőség a pozíció javítására. Az elmúlt években megnőtt a török kereskedelmi képviselők és szakkiállítások száma Oroszországban. (Ulchenko 2013)

A két ország államfője 100 milliárd dolláros kétoldalú kereskedelmet vizionált néhány éven belül (2020-ra), ami a jelenlegi megtorpanó dinamikát látva kérdés, hogy valósul meg. A török kereskedelmi deficit a bővülő export ellenére is jelentős, de ezt némileg kompenzálja a szolgáltatáskereskedelem, elsősorban a turizmus, ahol viszont Törökország többlete jelentős. 2012-ben 3 millió orosz utazott Törökországba, míg fordított viszonylatban mindössze 200 ezer török járt Oroszországban.

Az Oroszország elleni embargó szintén jót tett a török exportnak. Törökország már az ukrán válságot megelőzően is Oroszország ötödik legnagyobb élelmiszer-exportőre volt, összesen 1,3 milliárd dollárnyi élelmiszert szállítva az orosz piacra. Mivel Törökország nem csatlakozott az EU oroszok elleni embargójához, így az EU és USA agrárexportot sújtó orosz ellenintézkedések sem sújtják. Fjodorov orosz agrárminiszter már bejelentette, hogy jelentősen növelni kívánják a Törökországból importált agrártermékek arányát. Brüsszel természetesen igyekszik eltéríteni a törököket, de kérdés, milyen eredménnyel. (Financial Times, 2014) Az Oroszországot sújtó szankciók miatt Törökország azt is felajánlotta, hogy a kétoldalú kereskedelemben a dollárelszámolás helyett térjenek át a nemzeti valutákban történő elszámolásra.

3.2. Beruházások

A kétoldalú befektetéseknél a kétezres évek elején a török cégek beruházásai voltak a jelentősebbek. A fontosabb török befektetők: az Efes Beverage (sörgyártó, az Anadolu csoport része), Vitra (szaniter és kerámia), a Vestel (elektronika), a Pasabahce (üveggyártó), az Enka (építőipar), a Gama (építőipar) összesen több mint 4 milliárd dollár értékben hajtottak végre beruházásokat Oroszországban. Az említett cégeken kívül mintegy 200 további jelentős építőipari vállalkozás is jelen van Oroszországban, ezek közel 1000 projektet valósítottak meg 1990 óta (szállodák, utak, bevásárlóközpontok és üzemek) több mint 30 milliárd dollár értékben (Görük, 2012).

Az utóbbi időben azonban egyre aktívabbá váltak az orosz befektetők is Törökországban: a Sberbank 2012-ben megvásárolta a török DenizBankot 3,6 milliárd dollárért, a Magnitogorsk Metallurgia a török Atakas-sal közösen épített acélművet Törökországban, a Yandex (IT) internetszolgáltatóként jelent meg. Összességében az orosz beruházások

már elérték a 6 milliárd USD-t. 2010-ben a két ország megállapodott, hogy az orosz Roszatom 2018-ra felépít egy négy, 1,2 GW-os egységekből álló atomerőművet, amely a török energiaszükséglet 10 százalékát biztosítaná. Az erőmű 20 milliárd dolláros építési költségét az oroszok állnák, és ők is működtetnék az erőművet (ami az első Build Own Operate finanszírozású atomerőmű lesz). Megjegyzendő, hogy 2013-ban a törökök egy hasonló kapacitású, 22 milliárd dolláros másik atomerőmű építéséről állapodtak meg egy japán-francia konzorciummal.

4) KONKLÚZIÓ

Oroszország és Törökország a kialakulóban lévő multilaterális világrend két jelentős szereplője, így a két ország közötti kapcsolatok, de különösen a köztük lévő érdek-egyezések és -konfliktusok bemutatása és elemzése elengedhetetlen, különösen mivel – közvetve, vagy közvetlenül, de – alapvetően befolyással bírnak a környező régiókra, így a Balkánra, a fekete-tengeri régióra, a Kaukázusra, a Közel-Keletre, Közép Ázsiára, de akár az Európai Unióra és annak tagállamaira is. A két ország között létrejött stratégiai partnerségi megállapodás sok kérdőjelet vet fel, és sokan kételkednek is a fenntarthatóságában, azonban a közelmúlt eseményei azt támasztják alá, hogy mindkét fél érdekelt a kiemelt kapcsolat fenntartásában, és a kölcsönösen pragmatikus megközelítésnek köszönhetően a felmerülő vitás kérdéseket és ellentéteket sikeresen kezelni tudják a felek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aktürk, Sener (2013): A Realist Reassessment of Turkish-Russian Relations, 2002-2012: From the Peak to the Dip? Caspian Strategy Institute, Istanbul, http://home.ku.edu.tr/~sakturk/Akturk_2013_Turk_Rus_Relations.pdf
- Altunisik, Meliha (2011): Turkish Foreign Policy in the 21st Century. CIDOB International Yearbook 2011, pp. 195-199
- Balcer, Adam (2014): Dancing with the Bear: Turkey and Russia after Crimea. Global Turkey in Europe, Working Paper 08, http://www.iai.it/pdf/GTE/GTE_WP_08.pdf
- Bourgeot, Rémi (2013): Russia-Turkey: A Relationship Shaped by Energy. Russie.Nei: Vision no. 69, Russia-NIS Center – Ifri, Paris – Bruxelles
- Daly, John C.K. (2014): Turkey Ponders Free Trade with Eurasian Union, Silk Road Reporters, július 29., <http://www.silkroadreporters.com/2014/07/29/turkey-ponders-free-trade-eurasian-union/>
- Demir, Oguz (2013): Is Turkey far from BRIC countries? International Journal of Business and Social Science, Vol 4., No. 5., pp. 136-141.

- Financial Times (2014): EU to pressure Egypt and Turkey on Russian food embargo, 14 August, <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/1ed6c1c6-23c9-11e4-86fc-00144feabdc0.html?axzz3G3dHi296>
- Flanagan, Stephen (2013). The Turkey – Russia – Iran Nexus: Eurasian Power Dynamics. *The Washington Quarterly*. 36:1, pp. 163-178.
- Görkümak, Mert (2012): From Foe to Friend: Turkish-Russian Relations in the 21st Century, *Politikakademie*, 7 October, <http://politikakademi.org/2012/10/turkish-russian-relations-in-the-21st-century/>
- Hanson, Philip (2011): On Europe's Fringes: Russia, Turkey and the European Union, Briefing Paper REP/EP BP 2011/01, Chatham House
- Kirisci, Kemal (2013): Turkey and the Transatlantic Trade and Investment Partnership. Boosting the Model Partnership with the United States. Turkey Project Policy Paper No. 2, Center on the United States and Europe at Brookings,
- Linke, Kristin – Martin Vietor (eds.) (2010): Prospects of a Triangular Relationship. Energy Relations between the EU, Russia and Turkey. *International Policy Analysis*, Friedrich Ebert Stiftung, Berlin, <http://library.fes.de/pdf-files/id/07150.pdf>
- Markedonov, Sergey – Natalya Ulchenko (2011): Turkey and Russia. An evolving relationship. *Carnegie Endowment for International Peace*. August 19, <http://carnegieendowment.org/2011/08/19/turkey-and-russia-evolving-relationship>
- Özbay, Fatih (2011): The Relations between Turkey and Russia in the 2000s. *Perceptions*, Vol. XVI, No. 3, pp. 69-92.
- Pantucci, Raffaello – Alexandros Petersen (2013): Turkey: Abandoning the EU for the SCO? *The Diplomat*, February 17, <http://thediplomat.com/2013/02/17/turkey-abandoning-the-eu-for-the-sco/>
- Sakaoğlu, Emre Tunç (2013): Shanghai Cooperation Organisation, the West and Turkey. *The Journal of Turkish Weekly*, 13 March
- Sotnichenko, Alexander (2014): Turkey's Presidential Elections May Boost Russian-Turkish Collaboration, *Russia Direct*, 14 August, <http://www.russia-direct.org/content/presidential-election-turkey-may-speed-russian-turkish-collaboration>
- Tanrisever, Oktay (2012): Turkey and Russia in the Black Sea Region: Dynamics of Cooperation and Conflict. *EDAM Black Sea Discussion Paper Series 2012/1*
- Torbakov, Igor (?) : Turkey and Russia: Making Sense of the „Intriguing Relationship”, Paper, Uppsala Centre for Russian and Eurasian Studies, http://www.ucrs.uu.se/digitalAssets/92/92189_3igortorbakovturkeyandrussiaucrslecture.pdf
- Ulchenko, Natalia (2013): What Is So Special About Russian Turkish Economic Relations. *Russian Analytical Digest* No. 123, 25 March, pp. 5-11
- Unver, Akin (2014): Ankara to Black Sea. Turkey and Russia's Age-Old Struggle for Regional Supremacy, *Foreign Affairs*, May 12, <http://www.foreignaffairs.com/articles/141415/akin-unver/ankara-to-black-sea>
- Vasiliev, Alexander (2010): The Black Sea Region in Turkish Foreign Policy Strategy: Russia & Turkey on the Black Sea, *Black Sea Peacebuilding Network Report* No. 2010/2, Carnegie Moscow Center
- Veliyev, Cavid (2013): Prospects for Turkey to Join the Russia-Led Customs Union, Center for Geopolitical Analysis, 08/11, <http://icmu.nyc.gr/%20Prospects-for-Turkey-Joining-the-Russia-Led-Customs-Union>

- Warhola, James W. – Egemen B. Bezci (2013): The Return of President Putin and Russian-Turkish Relations. What Are They Headed?, SAGE Publications, 17 Septmber, <http://sgo.sagepub.com/content/3/3/2158244013503165>
- Wheeler, Thomas (2013): Turkey's Role and Interests in Central Asia. Briefing. SAFERWORLD, October
- Yalinkilinci, Esref (2012): Turkish-Russian Eneergy Rapprochement: What it means for Ukraine. A realistic look from within Turkey. European Focus no. 17-18, ICPS, http://icps.com.ua/pub/files/68/70/EF_17-18_2012_ENG.pdf